

51

PUNKT WIDZENIA

OSW

WIELKI SKOK

TURCJA POD WŁADZĄ ERDOĞANA

Marek Matusiak

PUNKT WIDZENIA

NUMER 51
WARSZAWA
MAJ 2015

WIELKI SKOK

TURCJA POD WŁADZĄ ERDOĞANA

Marek Matusiak

OSW |

CENTRE FOR EASTERN STUDIES
OŚRODEK STUDIÓW WSCHODNICH im. **Marka Karpia**

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich
im. Marka Karpia / Centre for Eastern Studies

Redakcja
Katarzyna Kazimierska

Współpraca
Halina Kowalczyk, Anna Łabuszewska

Opracowanie graficzne
PARA-BUCH

DTP
GroupMedia

Zdjęcie na okładce
Agencja Shutterstock

WYDAWCA

Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia
Centre for Eastern Studies

ul. Koszykowa 6a, Warszawa
Tel. + 48 /22/ 525 80 00
Fax: + 48 /22/ 525 80 40
osw.waw.pl

ISBN 978-83-62936-63-2

Spis treści

TEZY /5

I. NARODZINY I ZMIERZCH KEMALISTOWSKIEJ REPUBLIKI /8

II. EPOKA AKP – OD DEMOKRACJI DO AUTOKRACJI /14

III. NA DRODZE DO DEMOKRACJI /21

IV. TURECKI SKOK CYWILIZACYJNY /27

V. NA DRODZE DO AUTOKRACJI /31

VI. CYWILIZACYJNA TOŻSAMOŚĆ TURCJI POD WŁADZĄ AKP /38

VII. SPOŁECZEŃSTWO TURECKIE POD WŁADZĄ AKP /42

VIII. WNIOSKI I PROGNOZY /44

ANEKS /47

1. Ruch Fethullaha Gülena (Cemaat) /47

2. Aresztowania 17 grudnia 2013 roku /50

3. Ergenekon i Balyoz /51

TEZY

- Przed dojściem Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) do władzy w 2002 roku Turcja była państwem politycznie nieprzystającym do Zachodu ze względu na rolę armii, szowinistyczną ideologię państwową oraz skalę wewnętrznej niestabilności. Dzięki mocnemu mandatowi politycznemu AKP – ugrupowanie o islamskich korzeniach i proeuropejskim programie – dokonała gruntownej redefinicji założeń polityki Turcji, w efekcie zmieniając ją w sposób nieodwracalny. Państwo, jakie istniało od 1923 roku – oparte na świeckich elitach wojskowo-urzędniczych i laicko-nacjonalistycznej ideologii – w dużej mierze odeszło do przeszłości.
- Reformy AKP stworzyły szansę, by Turcja mogła stać się częścią Zachodu w wymiarze standardów prawnych i politycznych, zachowując odrębność kulturową i religijną. Rządy AKP dały bowiem państwu około dekady spokoju społecznego, stabilności politycznej, rosnącego dobrobytu, rozwoju demokracji i rządów prawa.
- W miarę umacniania władzy AKP coraz bardziej asertywnie demonstrowała jednak Zachodowi odrębność modelu państwa i tożsamości cywilizacyjnej. System władzy coraz wyraźniej nabierał zaś charakteru rządów osobistych Recepta Tayyipa Erdoğan (najpierw jako premiera, a następnie prezydenta), lekceważących porządek prawno-ustrojowy państwa, kneblujących i represjonujących krytykę. W dużej mierze zniweczyło to wcześniejsze osiągnięcia AKP, doprowadziło do erozji konstytucyjnego porządku państwa i dało Turcji wizerunek państwa autorytarnego, nieprzewidywalnego i niewiarygodnego.
- Od objęcia przez Erdoğan urzędu prezydenta w sierpniu 2014 roku państwo tureckie i system polityczny opierają się na woli jednego człowieka, którego władza nie jest nieograniczona, ale na tyle mocna, że nie napotyka otwartego

oporu. Pomimo prób emancypacji ze strony premiera Ahmeta Davutoğlu, będącego konstytucyjnym zwierzchnikiem władzy wykonawczej, to Erdoğan jest zwornikiem obecnego porządku oraz centralnym ośrodkiem decyzyjnym w sprawach politycznych i państwowych. Powrót do linii reformatorskiej i proeuropejskiej wymagałby jego decyzji, to zaś jest bardzo mało prawdopodobne ze względu na logikę konsolidacji władzy, skalę już popełnionych nadużyć i uwarunkowania osobowościowe.

- Sytuacja wewnętrzna Turcji pozostaje względnie stabilna, wyniki makroekonomiczne są dobre, zaś supremacja polityczna AKP i prezydenta sprawia wrażenie niezagrożonej. Autorytarne praktyki nie wpływają na spadek poparcia i wydaje się, że tylko dotkliwe pogorszenie sytuacji gospodarczej mogłoby kosztować AKP porażkę wyborczą. Jednocześnie coraz więcej wskazuje, że Turcja zmierza do przesilenia. Na arenie wewnętrznej i zagranicznej Turcja notuje coraz mniej sukcesów. Polityka rządu skoncentrowana jest na obronie władzy oraz zwalczaniu rzeczywistych i domniemanych wrogów. Pogarszają się nastroje społeczne, rośnie polaryzacja, mnożą się przykłady przemocy w życiu społeczno-politycznym. Bliskość geograficzna i uwikłanie w konflikt syryjski grozi Turcji rozlewaniem się niestabilności na jej terytorium.
- Przyszłość polityczno-społeczna Turcji z trudem poddaje się prognozowaniu. Dawny model państwa został zdemontowany i nie ma już do niego powrotu. Projekt zbliżenia Turcji do Unii Europejskiej wydaje się do czasu trwania władzy AKP definitywnie zakończony. Model władzy budowany przez prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğana zbliża Turcję do państw takich jak Rosja, jednak biorąc pod uwagę skalę wewnętrznego zróżnicowania Turcji i narastającą polaryzację społeczną, wydaje się na dłuższą metę nie do utrzymania. Decydująca dla przyszłości Turcji, jej tożsamości politycznej i cywilizacyjnej, będzie postawa społeczeństwa. Jego tożsamość, wartości,

aspiracje i potrzeby są jednak niesłychanie trudne do określenia. Badania społeczne, jak i doświadczenie potoczne pozwalają formułować na ten temat szereg przeciwstawnych tez.

- Kluczowym prognostykiem dalszego rozwoju sytuacji politycznej w Turcji będą wybory parlamentarne 7 czerwca 2015 roku, konkretnie zaś skala zwycięstwa AKP. Zbliżenie się do wyniku z 2011 roku (49,8%) potwierdziłoby bezalternatywną pozycję AKP oraz zintensyfikowało działania prezydenta Erdoğan na rzecz konstytucyjnej zmiany ustroju. Wynik znacząco niższy, np. w okolicach 40%, zablokowałby plany reformy ustrojowej, w skrajnym przypadku zaś mógłby odebrać AKP samodzielną większość parlamentarną. Scenariusz taki skutkowałby niewątpliwie narastaniem napięć politycznych wynikających z niewspółmierności osobistych ambicji prezydenta Erdoğan z siłą mandatu politycznego partii rządzącej. Prowadziłoby to do narastania napięć społecznych, podziałów wewnętrznych w partii i długofalowej erozji władzy AKP.

I. NARODZINY I ZMIERZCH KEMALISTOWSKIEJ REPUBLIKI

Proklamowana w 1923 roku Republika Turcji narodziła się z klęski Imperium Osmańskiego w I wojnie światowej, a następnie zwycięstwa powszechnego ruchu oporu pod wodzą generała Mustafy Kemala (w 1934 roku przyjął nazwisko Atatürk) w wojnie przeciw obcej interwencji (głównie greckiej i francuskiej).

Narzucony przez Sprzymierzonych traktat pokojowy z Sèvres (1920) przewidywał rozbiór terytorialny większości państwa Osmanów i przeznaczał Turcji rolę pozbawionego suwerenności państwa kadłubowego. Zwycięstwo sił pod wodzą Mustafy Kemala, odrzucających dyktat mocarstw zachodnich, jednocześnie zaś wypowiadających posłuszeństwo władzom osmańskim w Stambule, pozwoliło Turcji zachować suwerenność i obronić terytorialny stan posiadania na obszarze Azji Mniejszej i wschodniej Tracji (stanowiących kolebkę państwa osmańskiego) oraz skrawka Bliskiego Wschodu.

Przyczyn klęski w I wojnie światowej, a także we wcześniejszych wojnach na Bałkanach i w Libii przywódcy ruchu oporu upatrywali w cywilizacyjnym zapóźnieniu i „moralnym rozkładzie” Imperium, zawinionym ich zdaniem przez feudalny ustrój polityczno-społeczny, muzułmański obskurantyzm religijny i wielonarodowy charakter państwa.

W miejsce Imperium Osmańskiego pod panowaniem sułtana-kalifa proklamowana została Republika Turcji – zredukowane terytorialnie i pozbawione ogromnej części ludności niemuzułmańskiej¹ – tureckie świeckie państwo narodowe. Oznaczało to koniec starego porządku i początek odgórnej, zideologizowanej, bezkom-

¹ Wskutek utraty terytoriów arabskich, ludobójstwa Ormian w 1915 roku oraz wymiany ludności z Grecją. Należy jednocześnie zaznaczyć, że w czasach osmańskich i u zarania Republiki „tureckość” miała charakter tożsamości konfesyjno-kulturowo-państwowej, a wielu przedstawicieli elit nowego państwa miało korzenie kurdyjskie, słowiańskie, czerkieskie czy albańskie. Do-

promisowej i nierzadko brutalnej przebudowy kraju, równoległej wobec rosyjskiego bolszewizmu nie tylko pod względem czasowym, ale także głębokości przemian w dziedzinie organizacji państwa, kultury, obyczaju, stosunku do religii itd.

Nowe władze, wykorzystując legitymację uzyskaną dzięki zwycięstwu w wojnie, dokonały świadomego i konsekwentnego zerwania ciągłości historycznej. Wbrew intencjom muzułmańskiej ludności Anatolii – walczącej z obcą interwencją w obronie wiary i starego porządku – odrzucono sześćsetletnie dziedzictwo cywilizacji osmańskiej w wymiarze tożsamościowym, politycznym, religijnym i językowym². Zastąpiono je ideologią „kemalizmu” opartą na westernizacji, laicyzmie, tureckim nacjonalizmie oraz kulcie samego Mustafy Kemala (z czasem przybierającym formy coraz bardziej parareligijne). Jednocześnie podjęto systematyczny wysiłek na rzecz modernizacji zacofanej Anatolii. Na straży nowego państwa i jego fundamentów ideologicznych stanęła armia, zbrojnie łamiąca opór wobec nowego porządku.

W drugiej połowie XX wieku frontowy status Turcji w warunkach zimnej wojny zakonserwował prymat kemalistowskiego establishmentu wojskowego, urzędniczego i sędziowskiego (reprodukcją się poprzez proces kształcenia) w życiu państwa. Pomimo zakończenia w 1946 roku istniejącego od utworzenia Republiki reżimu monopartyjnego, do końca XX wieku armia sprawowała faktyczny nadzór nad kolejnymi rządami za pomocą instrumen-

piero Republika przedefiniowała „tureckość” w kierunku tożsamości etniczno-kulturowej (lecz nie rasowej).

² Skala reform językowych wdrożonych w Turcji na przestrzeni XX wieku na skutek celowej polityki państwa sprawia, że historyczny język osmański – język warstw wyższych, dokumentów i literatury – jest dla użytkownika współczesnej tureczczyzny zrozumiałym w bardzo ograniczonym stopniu. Wpływa na to zmiana alfabetu z arabskiego na łaciński, reforma gramatyki oraz konsekwentne usuwanie z języka słów arabskich i perskich, często zastępowanych neologizmami. O skali zmian może świadczyć fakt, że nawet pochodzące z lat 20. i 30. XX wieku programowe mowy Atatürka i kanoniczne cytaty z niego umieszczane na gmachach publicznych są systematycznie uwspółcześniane, by uczynić je zrozumiałymi dla zwykłych obywateli.

tów formalnych i nieformalnych. Stała ponad bieżącą polityką, jednocześnie rezerwując sobie prawo do interwencji i/lub zawieszenia porządku konstytucyjnego (zamachy stanu: 1960, 1980; wymuszone dymisje rządu: 1971, 1997).

Ortodoksyjna laickość państwa, świecki styl życia jako promowana norma kulturowa oraz prozachodnia orientacja geopolityczna (członkostwo w NATO, aspiracje do członkostwa w EWG) zbliżyły Turcję do świata zachodniego. Jednocześnie w wymiarze wewnątrzpolitycznym Turcja pozostawała od Zachodu odległa, a kemalistowski establishment hołdujący programowemu nacjonalizmowi, przekonaniu o nienaruszalności tureckiej suwerenności i naznaczony daleko posuniętą podejrzliwością wobec świata zewnętrznego³ nie dążył do zasadniczej zmiany.

Turcję trwale dystansowały od Zachodu m.in. rola armii w polityce, militaryzacja życia publicznego, brutalność i bezkarność aparatu państwa, przemoc w życiu polityczno-społecznym (m.in. lewicowy i prawicowy terrorizm) oraz skala wewnętrznych różnic kulturowych i klasowych⁴. Szowinistyczna ideologia państwowa⁵

³ W publicystyce tureckiej podejrzliwość wobec świata zewnętrznego i skłonność do teorii spiskowych charakterystyczne dla dużej części tureckich elit państwowych, także obecnych, określa się niekiedy „syndromem Sèvres”, od traktatu pokojowego narzuconego Imperium Osmańskiemu po I wojnie światowej.

⁴ Umowny i publicystyczny, ale w dużej mierze prawdziwy podział na zweterinizowanych „Białych Turków” głównie ze Stambułu, Ankary i Izmiru, stojących u sterów państwa i gospodarki, oraz konserwatywnych, z reguły gorzej wykształconych i *de facto* społecznie upośledzonych „Czarnych Turków” z centralnej Anatolii.

⁵ Skondensowanym jej wykładem jest piosenka „Türkiyem” napisana na zlecenie reżimu wojskowego po zamachu 1980 roku i często nadawana w radiu i telewizji tamtego okresu. Na polecenie stojących na czele przewrotu generałów melodia wykorzystywana była w więzieniach w czasie przesłuchań i tortur. W 2010 roku jedna z ofiar zamachu stanu wykupiła do niej prawa autorskie i zakazała jej odtwarzania:

Do mojej bohaterskiej rasy przeniknęła zdrada

We wszystkich sercach zapanowało cierpienie i nienawiść

Moi wrogowie nie są mężni, ale tchórzliwi

Turek nie ma przyjaciela i dobrodzieja poza Turkiem

owocowała systemową dyskryminacją i prześladowaniami grup nieprzystających do wynikającego z kemalistowskiej ideologii wzoru obywatela – zlaicyzowanego lub umiarkowanie religijnego Turka sunnity.

Fenomenem do dziś mało rozpoznany było „głębokie państwo” (*derin devlet*) – sieć tajnych, nieformalnych i autonomicznych względem siebie grup wiążących osoby z elit wojskowych i cywilnych. Komórki „głębokiego państwa” powstały pierwotnie w celach militarnych – organizowania oporu i dywersji w przypadku agresji sowieckiej. Z czasem jednak stały się *de facto* grupami polityczno-ideologicznymi broniącymi laickiego i nacjonalistycznego charakteru państwa oraz własnej uprzywilejowanej w nim pozycji. Do realizacji tych celów oprócz działań zakulisowych szeroko stosowana była przemoc polityczna – zabójstwa, ataki terrorystyczne i prowokacje.

Apogeum rozwoju modelu państwa opartego na armii był zamach stanu z 1980 roku i następujące po nim kilkuletnie bezpośrednie rządy wojskowych. Aresztowanych zostało 500 tys. osób (ze wszystkich stron spektrum światopoglądowego), 50 osób zostało oficjalnie straconych, zaś kolejnych ok. 600 zginęło w niewyjaśnionych okolicznościach.

Przełom lat 80. i 90. zmienił uwarunkowania, w jakich Turcja funkcjonowała od końca II wojny światowej (zakończyła się zimna wojna, rozpoczęły się starania o przystąpienie do EWG, roz-

Radujmy się zasadami, które dał nam Ojciec [Atatürk]

Biegnijmy ku celom, które nam wskazał

Turcjo, Turcjo, mój raju

Mój niezrównany narodzie

Mój Ojczy, przywódco tureckości i młodzieży

Twoim jest dziełem ta wielka ojczyzna

Całym narodem podążamy Twoimi śladami, radując się, z miłością

Trwaj, Republiko, najdroższa Ojczyzno

Por. <http://www.youtube.com/watch?v=AmXjoZHEgvE>, http://www.radiokal.com.tr/turkiye/darbenin_sarkisina_en_agir_darbe-954104

wijała się międzynarodowa współpraca gospodarcza). Lata 90. stały się zaś – jak widać to z dzisiejszej perspektywy – początkiem długiego i przebiegającego w konwulsjach końca dotychczasowego porządku polityczno-państwowego. W odróżnieniu od Europy Środkowej cieszącej się odzyskaną suwerennością i integrującej się Europy Zachodniej dla Turcji lata 90. były straconą dekadą. Kraj pogrążał się w niestabilności wewnętrznej⁶, kryzysie politycznym⁷ i finansowym⁸. W efekcie Turcja wkroczyła w nowe millenium ze spauperyzowanym społeczeństwem, skompromitowaną klasą polityczną, potężnym, lecz zdegenerowanym na skutek politycznego zaangażowania i braku nadzoru sektorem siłowym⁹ oraz coraz bardziej wypraną z treści republikańską ideologią państwową.

Cezurą stały się przedterminowe wybory w 2002 roku. Zwyciężyła – ku nieskrywanemu gniewowi armii – utworzona rok wcześniej Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP), wywodząca się z tradycji politycznego islamu. Na korzyść AKP zadziałała ordynacja wyborcza oraz rozdrobnienie sceny politycznej. Aż 46% głosów oddanych w wyborach padło na partie, które nie prze-

⁶ Nasilenie działalności zbrojnej i terrorystycznej partyzantki kurdyjskiej (PKK), wzrost radykalnych nastrojów islamskich (*vide* antyalewicki pogrom w mieście Sivas w lipcu 1993) oraz niewyjaśnione przypadki zabójstw osób publicznych i ataków terrorystycznych.

⁷ W latach 1989–2001 osiem zmian na stanowisku premiera (nie licząc rekonstrukcji rządu). W 1997 roku armia po raz czwarty w dziejach Republiki doprowadziła do obalenia rządu, tym razem bez czołgów na ulicach i przejęcia władzy przez reżim wojskowy, za to z presją ze strony republikańskiego establishmentu: wojska, wyższego korpusu urzędniczego, mediów i organizacji społecznych.

⁸ Kryzysy finansowe w roku 1994, 1999 i – szczególnie dotkliwy dla społeczeństwa – w roku 2001, tzw. czarna środa. Roczne spadki PKB o odpowiednio: 4,7%, 3,4% i 5,7% (dane Banku Światowego). W 2001 roku zlikwidowano ponad milion miejsc pracy, płace spadły o 20%, lira straciła 40% wartości. W latach 1990–1999 inflacja wynosiła w Turcji średnio 78% rocznie. Por. <http://www.imf.org/external/np/speeches/2003/082903.htm>

⁹ *Vide* „incydent w Susurluk” z 1996 roku, kiedy ofiarami wypadku drogowego okazali się jadący jednym samochodem wysoki rangą funkcjonariusz stambulskiej policji, kurdyjski deputowany do parlamentu oraz płatny morderca związany ze skrajnie prawicową organizacją terrorystyczną Szare Wilki.

kroczyły 10-procentowego progu wyborczego. Tym sposobem 34-procentowy rezultat AKP przełożył się na 66% mandatów. Do parlamentu nie weszła żadna z partii reprezentowanych w poprzedniej kadencji. Oznaczało to koniec wielu ugrupowań, które od dekad dominowały na tureckiej scenie politycznej. Gdyby próg wyborczy wynosił 5 zamiast 10%, a do parlamentu weszło 7 partii, a nie 2 – najnowsza historia polityczna Turcji zapewne wyglądałaby inaczej.

II. EPOKA AKP – OD DEMOKRACJI DO AUTOKRACJI

Od pierwszego zwycięstwa wyborczego w 2002 roku Partia Sprawiedliwości i Rozwoju nieprzerwanie i samodzielnie rządzi Turcją. Wraz z krzepnącym na przestrzeni lat monopolem władzy polityka AKP ulega zasadniczym zmianom. Jednocześnie jej zapiał polityczny nie tylko nie słabnie, ale przeciwnie – wyprowadza kraj na wciąż nowe, coraz bardziej nieznane obszary. Zmiany, jakie dokonały się w Turcji pod rządami AKP, mają charakter przełomowy i w dużej mierze nieodwracalny. Jednocześnie proces przemian wydaje się daleki od zakończenia, co sprawia, że turecka rzeczywistość polityczna z trudem poddaje się jednoznacznej diagnozie i prognozowaniu.

W uproszczeniu, pierwszy, trwający około dekady etap rządów AKP przyniósł Turcji bezprecedensową reformę w duchu standardów UE, skokową modernizację oraz wzrost dobrobytu. Zwycięstwo AKP w zmaganiach z armią o wpływy w państwie, osiągnięte ostatecznie około 2012 roku pozwoliło po raz pierwszy w historii na ustanowienie cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi¹⁰. Zakończyło to prymat establishmentu wojskowo-urzędniczego i laicko-nacjonalistycznej ideologii nad wyborami politycznymi i wartościami tureckiego społeczeństwa. W 2005 roku Ankara rozpoczęła negocjacje członkowskie z UE. Po dekadzie rządów AKP Republika Turcji osiągnęła historyczny szczyt prestiżu, pozycji i wpływów.

Drugi etap, zwłaszcza od antyrządowych protestów ulicznych w 2013 roku, cechują lawinowy regres w dziedzinie praworządności i standardów demokratycznych oraz konsekwentne dążenie do redefinicji tożsamości państwa w kierunku neoimperial-

¹⁰ Przypieczętowaniem tego procesu było usunięcie w lipcu 2013 roku z regulaminu wewnętrznego Tureckich Sił Zbrojnych (*Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu*) zapisu nakładającego na wojsko obowiązek: „ochrony (...) zdefiniowanej przez konstytucję Republiki Turcji”. Zapis ten uznawany był przez armię za formalny tytuł do zaangażowania w politykę.

nym i konserwatywno-islamskim. Turcja coraz częściej wysyła sygnały, że mimo członkostwa w NATO jest, podobnie jak np. Rosja, państwem nastawionym rewizjonistycznie wobec obecnego porządku światowego. Choć zgodnie z konstytucją, Turcja jest demokracją parlamentarno-gabinetową, od wyborów prezydenckich w 2014 roku państwem kieruje prezydent Recep Tayyip Erdoğan, lekceważący ograniczenia prawno-ustrojowe i otwarcie posługujący się aparatem państwa do zwalczania przeciwników. System polityczny, jaki kształtuje się w Turcji, nazwać można – za jednym z byłych polityków AKP – „autorytarnym, islamistycznym majorytaryzmem”¹¹. Wszystko wskazuje na to, że pod władzą Recepta Tayyipa Erdoğan, dla którego brak obecnie alternatywy, Turcja coraz bardziej oddalać się będzie od Zachodu w wymiarze polityki wewnętrznej i zagranicznej.

Trudno jednoznacznie określić przyczyny zmiany kursu AKP i precyzyjnie umiejscowić je w czasie. Popularna wśród krytyków AKP teoria sugerująca, że podjęte przez partię reformy od początku stanowiły jedynie narzędzie do przejścia władzy, obalenia starego porządku i zawrócenia Turcji z drogi na Zachód, jest daleko idącym uproszczeniem. Obecny wektor polityczny jest raczej efektem zbiegu czynników o charakterze obiektywnym, koniunkturalnym i personalnym, które doprowadziły do ujawnienia ciemnej – przynajmniej z perspektywy Zachodu – strony potencjału tkwiącego w AKP. Realizujący się obecnie scenariusz – jakkolwiek wyobrażalny w 2002 roku – nie był ani jedynym możliwym, ani tym bardziej nieuniknionym.

Szukając źródeł obecnej polityki AKP, należy mieć na uwadze, że:

- a) Od początku XXI wieku siła normatywnego oddziaływania Zachodu na resztę świata systematycznie maleje, na skutek

¹¹ Por. https://www.todayszaman.com/columnist/suat-kiniklioglu/gul-and-the-end-of-the-golden-era_356233.html

splotu czynników politycznych, gospodarczych i technologicznych.

- b) Turcja jest państwem o imperialnej przeszłości, dużym potencjale ludnościowym i gospodarczym, strategicznym położeniu geograficznym. Jednocześnie kultura i historia dystansuje ją zarówno od Europy, jak i od arabskiego Bliskiego Wschodu. Względy te w sposób naturalny popychają Turcję do poszukiwania własnej tożsamości i samodzielnej roli w stosunkach międzynarodowych.
- c) Próba całkowitego odcięcia od dziedzictwa osmańskiego i zastąpienia go stosunkowo płytką ideologią kemalistowską zawocowały kryzysem tożsamościowym współczesnej Turcji (maskowanym przez agresywną retorykę nacjonalistyczną). Koniec zimnej wojny, przez niemal 40 lat definiującej miejsce Turcji w świecie, wypalenie ideologii państwowej wymagało nowej odpowiedzi na pytanie o tożsamość kraju, jego stosunek do własnej przeszłości oraz miejsce w świecie.
- d) W momencie dojścia AKP do władzy kemalizm był faktycznie pustą formą. Pozostał po nim zestaw emocji, nawyków myślowych oraz kult Atatürka, ale raczej jako ojca narodu i bohatera niż autora idei mogących stanowić drogowskaz w przyszłość. Obrona dotychczasowego porządku ideologicznego ze strony świeckiej części społeczeństwa była w dużej mierze przejawem obrony interesu grupowego względnie strachu przed rządami religijnej prawicy.
- e) Zamach stanu w 1980 roku oraz lata reżimu wojskowego pozostawiły w społeczeństwie tureckim głęboką traumę. O ile okres lat 60. i zwłaszcza 70. naznaczony był dużym upolitycznieniem tureckiego społeczeństwa, o tyle doświadczenie politycznych represji po 1980 roku oraz równoległy rozwój konsumpcyjnego kapitalizmu (będący skutkiem wprowadzonych w latach 80. liberalnych reform gospodarczych) doprowadziły

do utraty przez znaczną część społeczeństwa zainteresowania jakimikolwiek formami politycznego czy społecznego zaangażowania¹². Jednocześnie burzliwe lata 90. i wysoki próg wyborczy zdziesiątkowały turecką scenę partyjną w wyborach 2002 roku. Sprawia to, że AKP do dziś faktycznie pozbawiona jest konkurencji politycznej, zaś społeczeństwo tureckie w większości zainteresowane jest raczej sprawami bytowymi niż standardami politycznymi. Jak przyznał lider głównego ugrupowania opozycyjnego Republikańskiej Partii Ludowej (CHP) Kemal Kılıçdaroğlu: „Demokracja i wolność mediów interesują intelektualistów, ale nie zwykłych obywateli”¹³.

- f) Proces proeuropejskich reform i liberalizacja systemu politycznego były w pierwszej dekadzie rządów AKP instrumentem walki o uzyskanie suwerennej władzy w państwie oraz umożliwienie ekspresji tożsamości religijno-konserwatywnej. Osiągnięcie celu – pełni władzy – osłabiło determinację do kontynuacji reform politycznych. Zablockowanie zaś negocjacji akcesyjnych z UE przez Francję i Niemcy, gospodarcze i polityczne osłabienie Unii oraz wyczulenie Turcji na stosowanie przez państwa członkowskie względem muzułmanów podwójnych standardów w życiu społeczno-politycznym spowodowały daleko idące rozczarowanie władz tureckich integracją europejską.
- g) Pierwsza dekada rządów AKP okazała się niekwestionowanym sukcesem w wymiarze wewnętrznym, gospodarczym i zagranicznym. Zapewniło to władzom rosnące poparcie społeczne, podniesienie pozycji międzynarodowej i w naturalny sposób przełożyło się na rosnącą asertywność Ankarę, ostatecznie zaś na odmówienie Zachodowi prawa do recenzowania Turcji.

¹² Por. http://www.academia.edu/3462506/Necessary_conformism_An_art_of_living_for_young_people_in_Turkey_NPT_

¹³ Por. <http://www.taraf.com.tr/politika/kilicdaroglu-secimde-hedefimiz-yuzde-35/#>

- h) Specyfika tureckiego społeczeństwa – kult liderów oraz patriarchalna kultura – faworyzuje silnych, charyzmatycznych przywódców kosztem polityków koncyliacyjnych i sprzyja akceptacji autorytarnych zachowań władzy. W ramach AKP Erdoğan był początkowo tylko jednym z triumwirów. Najbardziej charyzmatycznym, ale jednocześnie najmniej doświadczonym w polityce na szczeblu centralnym i o wyraźnie słabszym zapleczu kadrowym niż bardziej umiarkowany Abdullah Gül (prezydent 2007–2014). Obecnie Erdoğan w pełni dominuje nad partią i państwem, a w oczach części społeczeństwa jest nie tyle wybranym w wyborach politykiem, ile ludowym bohaterem. Sprawia to, że poparcie dla niego ma przy najmniej w części charakter fanatyczny.
- i) Wraz z osłabianiem impulsów do wdrażania reform politycznych, spadkiem atrakcyjności Zachodu i umacnianiem osobistej dominacji Erdoğana narastała na przestrzeni lat ideologizacja tureckiej polityki. Sympatyzujący z AKP publicysta Mustafa Akyol scharakteryzował ten proces następująco: „Racjonalny i pragmatyczny paradygmat [polityczny] był źródłem wielkiego sukcesu AKP. Jednak sukces ten szybko zaczął łudzić Erdoğana i jego otoczenie, że mogą po prostu wyobrazić sobie nowy, zideologizowany świat i uczynić go rzeczywistością”¹⁴. Dużą rolę w tym procesie odegrały neoosmańskie koncepcje Ahmeta Davutoğlu, od lata 2014 roku premiera. Przepowiada on Turcji nieuchronny powrót do roli mocarstwa przewodzącego światu muzułmańskiemu, z Zachodem zaś współpracującego na zasadach pragmatycznych. Koncepcje te wprowadziły do tureckiego myślenia o polityce kategorie historiozoficzne – obiektywnych praw historii, logiki dziejów itd. – kosztem doraźnego, pragmatycznego rachunku politycznego¹⁵.

¹⁴ Por. <http://www.hurriyetdailynews.com/erdogans-trouble-with-the-good-old-akp.aspx?PageID=238&NID=79139&NewsCatID=411>

¹⁵ Por. np. programowy wywiad Ahmeta Davutoğlu dla prorządowej gazety *Yeni Şafak* z marca 2013 roku: <http://www.yenisafak.com.tr/yazidizileri/yuzyilik-parantezi-kapatacagiz-494795>

- j) Wybuch „arabskiej wiosny” przeniósł ciężar uwagi Ankary na świat arabski, rozbudzając nadzieję na urzeczywistnienie przepowiadanego przez Davutoğlu tureckiego przywództwa regionalnego, leżącego wcześniej w sferze hołubionych, lecz mało realnych tęsknot.
- k) Polityka wewnętrzna w Turcji była i pozostaje w dużej mierze determinowana poprzez relacje władz z wpływowymi aktorami pozapartyjnymi. Lejtymotywem pierwszej dekady rządów AKP były zmagania z armią. Od około 2012 roku kluczowym wątkiem życia politycznego jest zaś konfrontacja z wcześniej sojusznikiem wobec AKP ruchem Fethullaha Gülena (por. Aneks 1). Nabrała ona szczególnej ostrości po podjętej przez ruch próbie obalenia rządu w grudniu 2013 roku (por. Aneks 2).

O ile walka z armią prowadzona z pozycji strony słabszej dopingowała AKP do reform proeuropejskich, o tyle dążenie do zniszczenia – w dużej mierze ukrytego – przeciwnika, jakim jest ruch Gülena, popycha władze do systematycznego łamania standardów demokratycznego państwa prawa. W tym m.in. do instrumentalnego wykorzystywania aparatu państwa, kneblowania wolności słowa, czystek w aparacie państwa itd.

- l) Na powyższe czynniki nałożyły się także osobiste predyspozycje prezydenta Erdoğan: megalomania, skłonności autorytarne oraz – tłumiony wcześniej – resentyment wobec cywilizacji zachodniej związany z siłową westernizacją Turcji w XX wieku i prześladowaniami islamu.

Niezależnie od sekwencji i hierarchii powyższych czynników ich skumulowanym efektem jest wykolejenie Turcji pod władzą AKP z torów rozwoju ku pluralistycznej demokracji i państwu prawa. Polityka Recepta Tayyipa Erdoğan w lawinowym tempie niweczy wcześniejsze osiągnięcia, prowadzi do erozji konstytucyjnego porządku państwa, przyczynia się do wzrostu napięć wewnątrz-

nych, wikła Turcję w konflikt na Bliskim Wschodzie, buduje wizerunek Turcji jako państwa autorytarnego, nieprzewidywalnego i niewiarygodnego. W krótkim czasie doprowadziło to do upadku prestiżu i izolacji Turcji na arenie międzynarodowej¹⁶. Dobitym przykładem jest dotkliwa porażka w rywalizacji o wybór na niestałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ w październiku 2014 roku. W tajnym głosowaniu Turcja przegrała z Hiszpanią, otrzymując zaledwie 60 ze 193 głosów (w 2008 roku za Ankarą opowiedziało się 151 państw i Turcja została wybrana).

¹⁶ Por. np. <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/02/turkey-international-isolation-erdogan.html>

III. NA DRODZE DO DEMOKRACJI

Partia Sprawiedliwości i Rozwoju została utworzona w 2001 roku jako przejaw zerwania z formacją ideologiczną Milli Görüş (Narodowe Spojrzenie), z której wywodzą się prezydent Recep Tayyip Erdoğan, były prezydent Abdullah Gül oraz wicepremier Bülent Arınç.

Milli Görüş było formacją o profilu islamskim, konserwatywnym, nacjonalistycznym, antyzachodnim i „antysyjonistycznym”, której kolejne wcielenia partyjne były sukcesywnie delegalizowane pod zarzutem występowania przeciwko świeckiemu charakterowi państwa, a jej krótkotrwałe rządy (1996–1997) zakończyła interwencja armii.

Utworzenie nowej partii było efektem rozczarowania dogmatyzmem Milli Görüş oraz przekonania o braku perspektyw dla formacji kwestionującej ideologiczne fundamenty państwa i wchodzącej w konflikty z armią. AKP została powołana jako partia mogąca działać w ramach istniejącego systemu politycznego, rezygnująca z haseł politycznego islamu na rzecz daleko posuniętego pragmatyzmu, dążąca do umożliwienia ekspresji konserwatywno-religijnej tożsamości poprzez liberalizację systemu politycznego. Pozwoliło to zneutralizować oskarżenia o religijny radykalizm, przyciągnąć do AKP nowe środowiska (m.in. ruch Fethullaha Gülena), rozszerzyć elektorat, zaskarbić sobie poparcie Zachodu, przede wszystkim zaś zapewnić immunitet wobec armii.

W kontraście do Milli Görüş AKP wystąpiła jako ugrupowanie konserwatywno-demokratyczne, dążące do członkostwa w UE i stylizujące się na muzułmański odpowiednik chadecji, co na tureckiej scenie politycznej stanowiło *novum*. Program partii w języku liberalno-konserwatywnej myśli politycznej zapowiadał otwarcie na globalizujący się świat, ale z poszanowaniem tradycyjnych wartości i struktur jako gwarantów spójności społecznej. Głosił potrzebę zmian o charakterze ewolucyjnym oraz

sprzeciw wobec inżynierii społecznej. Jako zadania państwa widział gwarantowanie praw człowieka, swobody słowa, przekonania i wyznania oraz równości obywateli wobec prawa. Postulował ograniczony rząd szanujący autonomię jednostki, pozostawiający jej przestrzeń do własnych inicjatyw i partycypacji w procesach decyzyjnych. Sprzeciwiał się uzurpacji władzy przez biurokrację. Wreszcie zapowiadał budowę inkluzywnego narodu politycznego, spojonego geografią i wspólnotą „słodko-gorzkich wspomnień”¹⁷.

Dynamiczne reformy podjęte przez AKP w pierwszej dekadzie rządów zapewniły partii duży kredyt zaufania ze strony różnorodnych środowisk – od religijnych konserwatystów po część liberalnej inteligencji. Nastąpiło to, mimo że działania AKP po przejęciu władzy były często niekonsekwentne. Demokratyzacja i budowa państwa prawa schodziły nierzadko na dalszy plan wobec logiki politycznej¹⁸, hasłom integracji z UE towarzyszyły wybuchy retoryki religijno-konserwatywnej, a walka ze starym establishmentem prowadzona była metodami kontrowersyjnymi lub wprost bezprawnymi (por. Aneks 3). Przemiana islamistów w demokratów budziła także nieufność wielu środowisk w Turcji i podejrzenia, że stanowi jedynie zasłonę dymną i narzędzie do przejęcia władzy i zawrócenia Turcji z drogi na Zachód.

Część kroków, które przyczyniły się do demokratyzacji kraju, jego modernizacji i rozwoju gospodarczego w pierwszej dekadzie XXI wieku, podjęto przed dojściem AKP do władzy. Był to m.in. program reform finansowych i gospodarczych Kemala Derviśa (2001–2002), a także reformy polityczne będące następstwem przyznania Turcji w 1999 roku statusu państwa kandydującego

¹⁷ Por. Program wyborczy AKP z 2002 roku, Her şey Türkiye için, s. 12, http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200304063%20AK%20PARTI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002/200304063%20AK%20PARTI%20SECIM%20BEYANNAMESI%202002%200000_0000.pdf

¹⁸ Głównie walki z armią, z irredentą kurdyjską czy rywalizacji wyborczej.

do UE. Jednocześnie to ciągłość władzy i stabilność polityczna zapewnione przez AKP (wybory parlamentarne w 2011 roku były pierwszymi nieprzedterminowymi od 34 lat) oraz determinacja w kontynuacji kursu reformatorskiego doprowadziły do transformacji kraju.

AKP dokonała znaczącego wysiłku legislacyjnego zbliżającego Turcję do wypełnienia politycznych kryteriów członkostwa w UE w dziedzinie demokracji, praw człowieka oraz rządów prawa. Przyjętych zostało m.in. 6 rozbudowanych „pakietów harmonizacyjnych”, wszedł w życie nowy kodeks karny, dokonano istotnych poprawek konstytucyjnych. Wprowadzono także nadrzędność ratyfikowanych przez Turcję traktatów i konwencji międzynarodowych wobec prawodawstwa krajowego. Efektem było oficjalne otwarcie negocjacji akcesyjnych Turcji z UE w październiku 2005 roku.

Reformy kontynuowano także w latach następnych, choć z mniejszą dynamiką. Wprowadzono poprawki do ustawy o fundacjach (poprawiające sytuację trzeciego sektora oraz mniejszości narodowych) oraz do kodeksu karnego (m.in. zmieniające brzmienie art. 301 penalizującego „obrazę tureckości”). 12 września 2010 roku przyjęto w referendum pakiet poprawek konstytucyjnych, dotyczących sądownictwa oraz armii¹⁹. W latach 2011–2014 przyjętych zostało pięć pakietów ustaw zbliżających turecki system sądowniczy i prawo karne do standardów UE²⁰ oraz zaostrzających przepisy antykorupcyjne. Wprowadziły one m.in. poprawki do szeregu represyjnych artykułów Kodeksu karnego oraz ustawy o walce z terroryzmem (Terörle Mücadele Kanunu).

¹⁹ M.in. umożliwienie sądenia wojskowych przez sądy cywilne. Pomimo oczywistego kontekstu wewnątrzpolitycznego, podkreślonego dodatkowo przez datę referendum (20. rocznica wojskowego zamachu stanu z 1980 roku), zostały one przyjęte przez UE jako krok w dobrym kierunku.

²⁰ Por. <http://www.tesev.org.tr/assets/publications/file/06122013161517.pdf>

W efekcie AKP ustanowiła cywilną kontrolę nad armią, ograniczyła bezkarność aparatu państwowego, poprawiła dostęp do wymiaru sprawiedliwości, usług publicznych i informacji. Ograniczyła korupcję w sektorze publicznym i zwiększyła transparencję jego funkcjonowania. Podjęła systemowe działania na rzecz ochrony praw człowieka, praw kobiet²¹, praw dziecka, zapobiegania torturom, przerywaniu nauki przez nieletnie, dyskryminacji ze względu na płeć, molestowaniu seksualnemu. Dołożyła także starań na rzecz zmiany mentalności i praktyk aparatu państwowego (m.in. szkolenia dla setek tysięcy policjantów, żandarmów, sędziów, prokuratorów, służby więziennej, pracowników opieki społecznej itd.).

Rządy AKP doprowadziły do swoistej „desakralizacji” państwa, dowartościowania tureckiego *demos* (postrzeganego wcześniej przez elity w kategoriach „materiału do ucywilizowania”) oraz wzrostu poczucia osobistego bezpieczeństwa obywateli. Przyczyniło się to m.in. do dynamicznego rozwoju sektora pozarządowego, pierwszych prób zainicjowania debaty publicznej na tematy tabu, tj. ludobójstwa Ormian w 1915 roku czy większej śmiałości obywateli tureckich do występowania przeciw własnemu państwu przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka (w latach 2005–2011 czterokrotnie wzrost liczby wniosków przeciw Turcji).

Po dekadach nacjonalistycznej indoktrynacji retoryka AKP zaszczerpiła w tureckim dyskursie politycznym wizję wcześniej formułowaną tylko przez kręgi liberalnej inteligencji – demokratycznego, pluralistycznego państwa prawa, w którym prawa jednostki, jej tożsamość kulturowa i religijna są szanowane, państwo

²¹ M.in. ratyfikacja Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, ustanowienie parlamentarnej komisji ds. równego statusu kobiet i mężczyzn. Wprowadzenie kary dożywocia za tzw. morderstwa honorowe. Instrukcja Diyanetu (Urzędu ds. Religii) zalecająca nieudzielanie ślubów religijnych bez ślubu cywilnego (walka z małżeństwami nieletnich i poligamią). Wspieranie obecności kobiet na rynku pracy i ich równych szans w życiu zawodowym. Działania na rzecz pełnej skolaryzacji dziewczynek na poziomie podstawowym i średnim.

zaś jest dla obywateli, a nie obywateli dla państwa. Rządy AKP wykonały m.in. szereg bezprecedensowych gestów pod adresem mniejszości etnicznych i religijnych: Greków i Ormian, alewitów, Asyryjczyków i Romów, a przede wszystkim Kurdów (min. 15% społeczeństwa).

Prowadzona od utworzenia Republiki polityka negowania i represjonowania tożsamości kurdyjskiej stała się przyczyną wybuchu zbrojnej irredenty na wschodzie kraju w latach 80. Wojna domowa przyniosła trwałą militaryzację południowego wschodu, systematyczne łamanie praw człowieka oraz ponad 30 tysięcy ofiar śmiertelnych²². Za rządów AKP podjęto pierwszą w dziejach republikańskiej Turcji próbę uruchomienia politycznego procesu pokojowego, mającą na celu złożenie broni przez partyzantkę kurdyjską (PKK) w zamian za zwiększenie autonomii regionów zamieszkałych przez Kurdów (wpisane w decentralizację całego państwa). W ramach koncesji na rzecz ludności kurdyjskiej utworzono państwowy kanał telewizyjny nadający po kurdyjsku, zezwolono na utworzenie wydziałów języka i kultury kurdyjskiej na trzech uniwersytetach i naukę w języku kurdyjskim w szkolnictwie prywatnym, używanie kurdyjskiego w agitacji politycznej, a także w sądach i więzieniach.

²² Od roku 1989 do 1999 (gdy aresztowano przywódcę PKK Abdullaha Öcalana) w walkach z PKK zginęło po „stronie tureckiej” 5564 funkcjonariuszy państwowych i 4727 osób cywilnych. Oficjalne statystyki nie obejmują nie tylko ofiar po stronie PKK, w większości obywateli tureckich, ale także ofiar wśród ludności kurdyjskiej poddawanej represjom ze względu na rzeczywiste bądź domniemane związki z PKK. W warunkach utrzymywanego na południowym wschodzie przez ponad 20 lat stanu wyjątkowego (1978–1987 stan wojenny, 1987–2002 stan wyjątkowy) do walki z partyzantką kurdyjską i wymuszania lojalności ludności cywilnej wykorzystywane były m.in. paramilitarne milicje (tzw. strażnicy wioskowi), radykalne ugrupowania islamskie (Hizbullah) oraz struktury mafijne. W aresztach na południowym wschodzie szeroko stosowane były tortury. W latach 1991–1999 w aresztach zaginęło 520 osób. Por. <http://gundem.milliyet.com.tr/26-yilin-kanli-bilancosu/guncel/gundemdetay/24.06.2010/1254711/default.htm>; <http://bianet.org/bianet/insan-haklari/52998-turkiyede-gozaltinda-kayiplar>; <http://www.ihddiyarbakir.org/map.aspx>

Podobnie jak w przypadku innych kluczowych kwestii, polityka AKP względem Kurdów była i pozostaje niekonsekwentna, z okresowymi zwrotami w stronę nacjonalistycznej retoryki i wzmożonych represji. Jej ostateczny efekt jest jednak niepewny, zwłaszcza wobec coraz bardziej autorytarnego kursu politycznego Ankary i dynamiki przemian na Bliskim Wschodzie. Jednocześnie AKP była pierwszą siłą polityczną w dziejach Republiki mającą dość władzy, legitymacji społecznej i woli, by zacząć traktować problem kurdyjski w kategoriach politycznych, a nie czysto wojskowych. Zmieniło to warunki życia milionów tureckich obywateli.

Pomimo osiągnięć AKP w pierwszej dekadzie rządów, demokryzacja Turcji pozostała procesem dalekim od zakończenia. Nie przyjęto nowej konstytucji (obecna jest pozostałością zamachu stanu z 1980 roku), nie zlikwidowano artykułów Kodeksu karnego krepujących wolność słowa, nie uchylono represyjnej ustawy o walce z terroryzmem, nie zagwarantowano odpowiedzialności karnej funkcjonariuszy państwowych za nadużycia, a struktury siłowe i centralne urzędy regulacyjne pozostały podatne na polityczną instrumentalizację. Pomimo głębokich zmian Turcja (zarówno państwo, jak i społeczeństwo) pozostała naznaczona kulturą autorytetu, hierarchii, przemocy i bezkarności, przesiąknięta duchem konserwatywno-patriarchalnym, zmagająca się z korupcją i nepotyzmem. Stąd też, gdy kierunek polityki AKP uległ zmianie, a kraj zaczął osuwać się w stronę autorytaryzmu, proces ten nie tylko nie napotkał przeszkód, ale pod wieloma względami potoczył się starą koleiną.

IV. TURECKI SKOK CYWILIZACYJNY

Źródłem wysokiego i na przestrzeni lat wciąż rosnącego poparcia społecznego AKP (wzrost liczby głosów z 10 mln do 21 mln w okresie 2002–2014) jest ogromny skok gospodarczy i cywilizacyjny, jaki dokonał się w Turcji od 2002 roku.

Turcja pozostaje krajem kontrastów społecznych o skali nieznanego państwom UE. Cztery tureckie uniwersytety klasyfikowane są wśród 200 najlepszych uczelni na świecie, jednocześnie zaś liczba niepiśmiennych pełnoletnich obywateli wynosi ponad 3 miliony²³. Różnica średniego wieku ludności na wschodzie i zachodzie kraju dochodzi do 18 lat²⁴. Zjawiskami wciąż obecnymi, choć stopniowo odchodzącymi do przeszłości są: małżeństwa nieletnich²⁵, wielożeństwo²⁶ czy tzw. morderstwa honorowe.

Jednocześnie skalę zmian, jakie zaszły w Turcji od 2002 roku, trafnie oddaje hasło wyborcze AKP z 2011 roku: „*Hayaldi gerçek oldu*” („Było marzeniem, stało się rzeczywistością”). Pomimo równoczesnego przyrostu ludności o niemal 7 milionów²⁷ okres rządów AKP przyniósł Turcji wzrost i upowszechnienie dobrobytu, a także skokowy rozwój w dziedzinie dostępności i jakości służby zdrowia, upowszechnienia edukacji, rozbudowy infrastruktury transportowej czy zapewnienia dostępu do technologii informatycznych.

²³ Por. <http://www.konda.com.tr/tr/verican.php>; infografika „2,6 milyon yetiştirkin kadın okuryazar değil”.

²⁴ Średni wiek mieszkańca graniczącej z Irakiem prowincji Şırnak wynosi nieco ponad 18 lat, w prowincji Çanakkale na zachodzie kraju – 37 lat. Por. http://www.radikal.com.tr/turkiye/en_genc_sirnak_en_yasli_canakkale-1077629

²⁵ Przykładowo były prezydent Abdullah Gül wziął ślub z Hayrünnisâ w 1980 roku, trzy dni po oficjalnym ukończeniu przez nią 15 lat (możliwe jednak, że rodzina nie zarejestrowała jej od razu po narodzeniu).

²⁶ Por. <http://www.haber7.com/neler-oluyor-hayatta/haber/994254-iste-turkiyede-kumanin-en-cok-oldugu-koy>

²⁷ Z 69,87 mln w 2002 roku do 76,67 mln w 2013 roku. Dane Tureckiego Urzędu Statystycznego (TÜİK).

PKB *per capita* (PPP) Turcji wzrósł z 10 do niemal 19 tysięcy USD (2002–2013, dane MFW). Odsetek gospodarstw domowych kwalifikujących się do klasy średniej wzrósł z 18% do 41% (w okresie 1993–2010)²⁸. Odsetek ludzi żyjących poniżej granicy ubóstwa (2,5 USD PPP dziennie na osobę) spadł w pierwszej dekadzie XXI wieku z około 16% do 5% populacji²⁹. Zwiększyła się dostępność dóbr, przykładowo liczba pasażerów na wewnętrznych połączeniach lotniczych wzrosła z ok. 9 do 76 milionów rocznie (2002–2013)³⁰.

Jednocześnie wzrosły wydatki państwa na pomoc społeczną i ochronę zdrowia. W 2002 roku zasiłki stanowiły równowartość 0,5% PKB, w 2013 roku – 1,5% PKB³¹. 8 mln osób dostaje pomoc od państwa w opłacaniu ubezpieczenia zdrowotnego. Śmiertelność dzieci przed 5 rokiem życia zmniejszyła się w okresie 2002–2013 z 32 do 14 na 1000 urodzeń (w Polsce w tym samym czasie zmniejszyła się z 8 do 5 na 1000, dane Banku Światowego). Statystyczna oczekiwana długość życia (*life expectancy*) wzrosła od początku XXI wieku o 5 lat i wynosi 75 lat.

Nastąpiła dynamiczna rozbudowa infrastruktury: lotnisk, autostrad, szybkich kolei, szpitali. W Stambule wybudowano tunel kolejowy pod Bosforem, wznoszony jest także trzeci most przez cieśninę oraz trzecie lotnisko. Tempa nabrała urbanizacja kraju. Liczba ludności miejskiej wzrosła z 43 mln do 55 mln, czyli z 66% do 73% społeczeństwa (dane Banku Światowego). Dynamicznie rozwijają się nie tylko trzy wielkie metropolie – Stambuł, Ankara i Izmir, ale

²⁸ Klasa średnia definiowana według kryteriów Banku Światowego, tj. min. 10 USD (PPP) dziennie na osobę. Dane za raportem Banku Światowego: Turkey's Transitions. Integration. Inclusion. Institutions, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2014/12/04/000470435_20141204124514/Rendered/PDF/905090v20ESWowoipofinaloprintonov29.pdf

²⁹ Dane za *op. cit.*, s. 44.

³⁰ Dane za: <http://www.dhmi.gov.tr/istatistik.aspx>

³¹ Dane za: <http://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/106-welfare-policies-are-the-key-to-the-akp%E2%80%99s-electoral-successes.html>

także miasta z centrum i wschodu kraju, tzw. anatolijskie tygrysy, m.in.: Denizli, Kayseri, Konya, Gaziantep i Kahramanmaraş.

W latach 2006–2014 powstało ponad 50 uniwersytetów państwowych i ponad 40 niepublicznych³². Liczba użytkowników Internetu w latach 2002–2013 wzrosła z 11 do 46 osób na 100 (w Polsce w tym samym okresie z 21 do 62, dane Banku Światowego). Choć znajomość języków obcych wciąż nie jest mocną stroną tureckiego społeczeństwa, Turcja należy do krajów, w których stan ten najszybciej ulega zmianie i w międzynarodowych rankingach kraj wypada obecnie mniej więcej na poziomie Francji i Włoch³³. Okres rządów AKP przyniósł zatem dynamiczną modernizację w wymiarze materialnym i społecznym. Wzrosła stopa życiowa większości obywateli, awans do klasy średniej i dobra konsumpcyjne stały się znacznie bardziej dostępne. Rządy AKP zapewniły społeczeństwu także znacznie wyższe standardy w dziedzinie infrastruktury i jakości usług publicznych.

Kołem zamachowym tureckiego „cudu gospodarczego” był bezprecedensowy boom budowlany i konsumpcyjny (konsumpcja to 70% tureckiego PKB), finansowany w dużej mierze na kredyt. Było to możliwe dzięki bezprecedensowemu rozluźnieniu polityki monetarnej i kredytowej na świecie. Efektem jest jednak skokowy wzrost zadłużenia firm i gospodarstw domowych. Na 74 miliony mieszkańców Turcji liczba wydanych kart kredytowych wynosi 57 milionów sztuk³⁴ (w Polsce ok. 6 milionów³⁵), a skumulowana wartość zadłużenia na nich wynosi ok. 45 miliardów USD, z czego ok. 1/3 to zadłużenie niespłacane. Zadłużenie gospodarstw domowych w stosunku do dochodów wzrosło w okresie 2002–2012 z ok. 5 do 50%. Sprawia to, że skala zadłużenia osób fizycznych i praw-

³² Por. http://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27deki_%C3%BCniversite_ler_listesi

³³ Por. <http://www.ef.com/~/media/efcom/epi/2014/full-reports/ef-epi-2013-report-master.pdf>

³⁴ Por. http://www.bkm.com.tr/istatistik/pos_atm_kart_sayisi.asp

³⁵ Por. http://www.nbp.pl/systemplatniczy/karty/q_01_2014.pdf

nych staje się dla Turcji coraz większym problemem, a wielu ekonomistów wskazuje, że turecką prosperity początku XXI wieku czeka bolesne załamanie³⁶.

³⁶ Por. np. <http://www.forbes.com/sites/jessecolombo/2014/03/05/why-the-worst-is-still-ahead-for-turkeys-bubble-economy/>

V. NA DRODZE DO AUTOKRACJI

Kolejne sukcesy wyborcze i zwycięstwa w konfrontacjach z establishmentem³⁷ stopniowo umacniały władzę AKP, osłabiały determinację do przeprowadzenia reform, ośmielały do sięgania po retorykę konserwatywno-religijną. Cezurę stanowił rok 2013. Protesty uliczne zapoczątkowane wystąpieniami przeciwko likwidacji parku Gezi w Stambule³⁸ (uznane przez premiera Erdoğan za próbę obalenia rządu) oraz skandal korupcyjny w grudniu (por. Aneks 2) stały się katalizatorem budowy osobistych rządów Erdoğan, załamania w dziedzinie standardów prawno-demokratycznych i marginalizacji umiarkowanych polityków AKP.

Po zwycięstwie w wyborach w sierpniu 2014 roku Erdoğan objął urząd prezydenta. Choć w ustroju tureckim jest to urząd ponadpartyjny i w dużej mierze ceremonialny, Erdoğan pozostał niekwestionowanym zwierzchnikiem partii i rządu. Podejmuje kluczowe decyzje polityczne i personalne, często przewodniczy posiedzeniom rządu, prowadzi rozmowy międzynarodowe na najwyższym szczeblu. Jednocześnie dzięki majestatowi urzędu nie ponosi odpowiedzialności politycznej i nie podlega krytyce. Zewnętrzną oznaką pozycji Erdoğan w Turcji jest wzniesiony kosztem 615 mln USD monumentalny pałac prezydencki (Ak Saray), liczący 1150 pokoi. W trakcie budowy jest także pałacowy meczet.

Dominacja prezydenta Erdoğan, otwarcie naruszająca turecki porządek ustrojowy, możliwa jest dzięki wysokiemu poparciu społecznemu, nominacji na stanowisko premiera lojalnego Ah-

³⁷ W 2007 roku kryzys wokół wyboru Abdullaha Güla na prezydenta, w 2008 – nieudana próba delegalizacji AKP, w 2010 – referendum konstytucyjne, w 2011 – dymisje szefa sztabu generalnego i trzech rodzajów sił zbrojnych.

³⁸ Protesty społeczne rozpoczęte 28 maja 2013 roku początkowo tylko w Stambule na małą skalę w obronie likwidowanego parku Gezi, a następnie masowe we wszystkich głównych ośrodkach miejskich przeciw brutalności policji i arogancji władzy. Pochłonięty 11 ofiar śmiertelnych.

meta Davutoğlu, a także skali wpływów prezydenta w partii rządzącej, aparacie państwa, biznesie i mediach. Docelowo Erdoğan dąży do umocnienia i prawnego usankcjonowania jedynowładztwa poprzez zmianę ustroju na prezydencki po wyborach parlamentarnych w 2015 roku. Uzyskanie większości konstytucyjnej może jednak okazać się poza zasięgiem AKP.

System władzy Erdoğan zbudowany jest na personalnej lojalności. Erdoğan odsuwa od udziału w procesie decyzyjnym doświadczonych, umiarkowanych polityków AKP i wprowadza na to miejsce osoby nowe, w pełni zależne. Finalizacją tego procesu będą czerwcowe wybory parlamentarne, które ze względu na wewnętrzną regulację partyjną, wprowadzoną w początkach istnienia AKP, a obecnie bardzo dla Erdoğan wygodną³⁹, wyeliminują z polityki ponad 70 najbardziej zasłużonych polityków AKP – m.in. obecnego przewodniczącego parlamentu, dwóch wicepremierów, kilku ministrów. Priorytet lojalności powoduje rozrost osobistych sieci klientalnych od szczytów władzy do szczebla lokalnego i wzrost korupcji (w rankingu Transparency International z 2014 roku spadek o 5 miejsc w stosunku 2013 roku)⁴⁰.

Ważnym elementem systemu władzy Erdoğan są cywilne służby specjalne (Milli Istihbarat Teşkilati, MIT) będące – według jego określenia – „najważniejszą instytucją państwa”⁴¹. Od objęcia stanowiska w 2010 roku szef MIT Hakan Fidan uchodził za najbliższego współpracownika Erdoğan (który nazwał go swoją „skrzynią tajemnic”) czy wręcz „człowieka numer dwa w państwie”, odpowiedzialnego za najbardziej newralgiczne zagadnienia, takie jak kurdyjski proces pokojowy czy wsparcie dla zbrojnej opozycji syryjskiej⁴². Na początku 2015 roku w relacjach między

³⁹ Ograniczenie czasu zasiadania w parlamencie, a także piastowania stanowisk partyjnych i rządowych do trzech kolejnych kadencji.

⁴⁰ Por. np. https://www.youtube.com/watch?v=s5sZp_tEVTc

⁴¹ Por. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/28355030.asp>

⁴² <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702303643304579107373585228330>

prezydentem a szefem MIT doszło do kryzysu, kiedy Hakan Fidan złożył urząd i zapowiedział start w wyborach parlamentarnych z list AKP⁴³. Erdoğan kilkakrotnie publicznie skrytykował decyzję Fidana, a następnie wymusił rezygnację ze startu i powrót na dawne stanowisko. Wydarzenia te zapewne wpłyną na osobiste stosunki prezydenta z Fidanem, jednak rola służb specjalnych nie ulegnie zmniejszeniu. Wskazuje na to choćby fakt, że w ramach prezydenckiego kompleksu pałacowego powstać ma dla MIT oddzielny budynek.

Metodą konsolidowania przez Erdoğana poparcia społecznego, a także własnego obozu politycznego jest narracja „kto nie z nami, ten przeciw nam”, stygmatyzowanie krytyków i wskazywanie kolejnych wrogów wewnętrznych i zewnętrznych rzekomo sabotujących sukcesy Turcji. Logikę zwierania szeregów i obrony interesu grupowego za wszelką cenę dodatkowo wzmacnia trwająca od grudnia 2013 roku konfrontacja z ruchem Gülena⁴⁴. Polaryzująca retoryka pada na podatny grunt rozmiłowanego w teoriach spiskowych tureckiego społeczeństwa. Skutkuje to wzrostem napięć społecznych i radykalizacją postaw politycznych. Jednym z efektów narastającej atmosfery konfliktu wewnętrznego są mnożące się przypadki przemocy na tle politycznym. M.in. powtarzające się na kampusach uniwersyteckich starcia między zwolennikami radykalnych ugrupowań politycznych, głównie Kurdów i tureckich nacjonalistów, w niektórych przypadkach skutkujące ofiarami śmiertelnymi⁴⁵, czy np. atak terrorystyczny radykalnej lewicy

⁴³ Nastąpiło to prawdopodobnie za namową premiera Ahmeta Davutoğlu, chcącego w ten sposób wzmocnić pozycję rządu względem prezydenta po wyborach.

⁴⁴ Przykładem takiego działania jest uniewinnienie (mimo mocnych dowodów) pod naciskiem władz czterech byłych ministrów zamieszanych w sprawy korupcyjne ujawnione przez falę aresztowań w grudniu 2013 roku. Por. <http://www.hurriyetdailynews.com/parliament-acquits-four-ex-ministers-on-corruption-but-vote-stirs-ruling-akp.aspx?PageID=238&NID=77188&NewsCatID=338>

⁴⁵ Por. np. <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/02/new-turkey-nationalists.html> oraz <http://t24.com.tr/haber/universitede-kavga-hazirligi-emanetleri-getirin-orgutculer-halay-cekeceklermis,289417>

na stambulską prokuraturę w marcu 2015 roku⁴⁶. Potencjalnie może to grozić nawrotem ulicznej przemocy politycznej charakterystycznej dla Turcji lat 60. i 70.

Procesowi budowy osobistych rządów Recepta Tayyipa Erdoğan towarzyszy ograniczanie wolności słowa oraz wykorzystywanie aparatu państwa do inwigilacji i zwalczania przeciwników politycznych. Każda krytyka (wygłoszona w mediach, w Internecie, na uczelni itp.), oznaka protestu czy inna forma działalności opozycyjnej może zostać potraktowana jako zniesławienie lub inna kategoria czynu bezprawnego i spotkać się z reakcją ze strony organów ścigania lub np. zwolnieniem z pracy. Przykładowo, lekarze, którzy udzielali pomocy rannym demonstrantom w czasie protestów latem 2013 roku na terenie meczetu, stanęli przed sądem za zanieczyszczanie obiektu sakralnego i pomoc przestępcom. Erdoğan oraz inne osoby z elit władzy (np. mer Ankary Melih Gökçek) systematycznie wytaczają krytykom, także osobom prywatnym, procesy o zniesławienie, które zazwyczaj wygrywają⁴⁷.

Na mocy decyzji sądów na obszarze Turcji trwale zablokowany jest dostęp do ok. 70 tysięcy internetowych adresów URL (w 2014 roku zablokowano ponad 16 tysięcy adresów)⁴⁸. Okresowo blokowany jest dostęp do mediów społecznościowych, tj. Facebooka, Twit-

⁴⁶ Por. http://www.nytimes.com/2015/04/17/opinion/mustafa-akyol-paranoia-and-polarization-in-turkey.html?smid=tw-share&_r=0

⁴⁷ Na koniec lutego 2015 roku liczba osób, przeciwko którym podjęto działania w związku z domniemanym znieważeniem prezydenta, wyniosła 67 (wezwanie do złożenia zeznań, dochodzenie, areszt, stan oskarżenia, kara grzywny itd.). Podstawą prawną jest art. 299 tureckiego kodeksu karnego „o obrazie tureckości, Republiki, organów lub instytucji państwowych”. Powodem podjęcia działań było np. rozwieszanie plakatów, wznoszenie sloganów politycznych, wpisy w mediach społecznościowych, autorstwo materiałów prasowych bądź telewizyjnych. Por. <http://www.diken.com.tr/her-gun-yeni-bir-sorusturma-erdogana-hakaretle-suclananlarin-sayisi-67yi-buldu/>; <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1-ubIq-BchOdF4LqQW3LEDGg16Meorm-YjO58DnO9eJwE/edit?pli=1#gid=256169234>

⁴⁸ Por. <http://www.hurriyetdailynews.com/Default.aspx?pageID=238&nID=79262&NewsCatID=339> oraz <http://www.diken.com.tr/bir-yilda-tam-3-bin-94-mahkeme-karariyla-16-bin-600-adres-hakkinda-islem-yapildi/>

tera, YouTube'a itd. Władze tureckie przodują także w skali świata w liczbie wniosków do serwisów społecznościowych o usuwanie niewygodnych treści⁴⁹. Docelowo władze dążą do uzyskania możliwości zablokowania dostępu do dowolnej strony internetowej w trybie administracyjnym oraz zmuszenia dostawców internetowych do archiwizowania i udostępniania służbom państwowym danych o aktywności abonentów⁵⁰.

Pomimo niezwykle rozbudowanego rynku mediów prywatnych (setki gazet, dziesiątki kanałów telewizyjnych, w tym kilkanaście o charakterze informacyjnym) Turcja od 2014 roku uznawana jest przez fundację Freedom House za państwo pozbawione wolności mediów („not free”). Większość dużych mediów stanowi część wielobranżowych konglomeratów biznesowych wyjątkowo podatnych na presję polityczną ze względu na dostęp do intratnych zamówień państwowych. Tytuły mające charakter otwarcie propagandowy stanowią obecnie ok. 40% rynku prasy⁵¹, znaczna część pozostałych mediów stosuje na poziomie redakcyjnym autocenzurę oraz zwalnia krytycznych wobec władzy dziennikarzy. Skutkuje to upowszechnieniem strachu i autocenzury także wśród samych dziennikarzy⁵².

Niemal wszystkie kanały informacyjne transmitują *in extenso* każde wystąpienie publiczne prezydenta (są one nieraz pokazywane na kilkunastu kanałach jednocześnie). Skalę rządowej presji na media widać było np. w czasie protestów w 2013 roku, kiedy zagraniczne stacje telewizyjne informowały na ich temat niepo-

⁴⁹ Od lipca do grudnia 2014 roku 60% wniosków tego rodzaju skierowanych do serwisu Twitter pochodziło z Turcji. Por. <http://www.statista.com/chart/3217/twitter-content-removal-requests/>

⁵⁰ Przyjęte ustawy w tej sprawie uchylił Sąd Konstytucyjny. Po zmianie przewodniczącego sądu w lutym 2015 roku należy spodziewać się ponownej próby.

⁵¹ Por. <http://econoscale.com/2014/02/15/erdogans-rise-to-power-through-the-media/>

⁵² Por. kompleksowy raport o stanie mediów tureckich autorstwa doświadczonego dziennikarza Yavuz Baydara: <http://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2015/02/Turkish-Journalism-Yavuz-Baydar.pdf>

równanie szerzej i szybciej niż tureckie. Zamieszczone w Internecie nagrania rozmów telefonicznych Recepta Tayyipa Erdoğan'a ujawniły, że osobiście wydawał on szefom mediów instrukcje co do oczekiwanej przez rząd linii redakcyjnej. Powtarzające się przypadki ukazywania się w kilku prorządowych tytułach prasowych równocześnie tekstów niemal identycznych w formie i treści pozwala podejrzewać, że władze instruują powiązane z nimi media w sposób systematyczny i zorganizowany⁵³. Dodatkowo w latach 2010–2014 tureckie sądy wydały około 150 zakazów rozpowszechniania informacji na temat ważnych wydarzeń (zazwyczaj motywując to bezpieczeństwem państwa)⁵⁴. W światowym rankingu wolności prasy organizacji Reporterzy bez Granic Turcja spadła z 98. miejsca (w 2005 roku) na 154. (w 2014 roku)⁵⁵.

Od masowych protestów latem 2013 roku (ponad 8 tys. rannych, 7,7 tys. zatruc gazem, 11 ofiar śmiertelnych) władze brutalnie odpowiadają na wszystkie próby protestów ulicznych. W 2014 roku w czasie tłumienia przez policję protestów i manifestacji pobitych lub rannych zostało ponad 1500 osób, aresztowanych zaś ponad 11 tysięcy⁵⁶. Policja 224 razy używała gazu pieprzowego do tłu-

⁵³ 5 marca 2015 roku felietony o identycznym tytule opublikowało 13 autorów w 5 prorządowych gazetach codziennych.

Por. http://www.radikal.com.tr/turkiye/13_kose_yazarindan_ayni_baslik_diliniz_kaba_vicdaniniz_tas-1306617 oraz <http://www.diken.com.tr/kabatas-korosuna-yanit-sosyal-medyadan-diliniz-yalan-vicdaniniz-kara/>

⁵⁴ Dotyczą one m.in. znalezienia podsłuchów w kancelarii premiera, zbombardowania przez tureckie lotnictwo ludności cywilnej w miejscowości Uludere w grudniu 2011 roku, zamachów terrorystycznych w Reyhanlı w 2013 roku, operacji antykorupcyjnej z grudnia 2013, zatrzymania przez żandarmerię mierzącego do Syrii konwoju tirów wysłanego przez turecką agencję wywiadowczą w styczniu 2014 roku, a także przecieków z tajnego posiedzenia w tureckim MSZ poświęconego Syrii w marcu 2014 roku.

⁵⁵ Ranking nie jest bezwzględnie miarodajny (przykładowo można mieć wątpliwości, czy wolność prasy w Rosji i Tadżykistanie faktycznie ma się lepiej niż w Turcji), jednak dobrze obrazuje skalę regresu, jaki w Turcji następuje.

⁵⁶ Dane za raportem rocznym Stowarzyszenia Praw Człowieka (Insan Hakları Derneği, IHD). Istniejące od 1986 roku IHD jest organizacją historycznie związaną z kwestią kurdyjską w Turcji, szczególnie zainteresowaną monitorowaniem przypadków łamania praw człowieka na południowym wschodzie kraju. Sprawia to, że istotna część z rejestrowanych przez Stowarzyszenie

mienia demonstracji. W efekcie zatrucia nim bądź urazu wskutek uderzenia pociskiem gazowym zmarło 8 osób, a ponad 400 zostało rannych⁵⁷. Rządowa ustawa pakietowa o bezpieczeństwie publicznym nazwana „Pakiem na rzecz obrony wolności”, przyjęta w marcu 2015 roku rozszerzyła uprawnienia policji do użycia broni palnej, zatrzymywania oraz przeszukiwania osób i mienia, stosowania podsłuchów telefonicznych (do 48 godzin bez decyzji sądu)⁵⁸.

Efektom coraz bardziej represyjnego i polaryzującego charakteru władzy w Turcji jest odrodzenie strachu przed otwartym wyrażaniem poglądów, autocenzury oraz zniechęcenia do aktywności społeczno-politycznej. Cywilizacyjnie oddala to Turcję od świata zachodniego i toksycznie wpływa na atmosferę życia publicznego. Jednocześnie „nieprawomyślność” nie grozi porwaniem czy skrytobójstwem przez chronicznie „nieznanych sprawców”, a partie opozycyjne i organizacje społeczne nie są delegalizowane, co jak dotąd odróżnia Turcję obecną od kemalistowskiej.

i uwzględnionych w raporcie przypadków wpisuje się w kontekst trwającej od lat 80. walki państwa tureckiego z kurdyjską partyzantką (PKK) i jest przez to trudniejsza do oceny wyłącznie w kategoriach zachowywania przez organy państwowe standardów prawno-demokratycznych. Mimo to jednak raporty IHD są ze względu na swoją szczegółowość miarodajnym źródłem wiedzy na temat stanu praw człowieka w Turcji. Por. <http://ihd.org.tr/images/2015/son-hd-2014-raporu.pdf>, s. 13-14, 119-162.

⁵⁷ Por. <http://www.diken.com.tr/emniyetin-biber-gazi-masallari-insan-sagli-gina-zararsiz-2014te-hayatini-kaybeden-kimse-yok/>

⁵⁸ Por. <http://www.hurriyetdailynews.com/explained-turkeys-controversial-security-bill.aspx?pageID=238>

VI. CYWILIZACYJNA TOŻSAMOŚĆ TURCJI POD WŁADZĄ AKP

Tożsamość Republiki Turcji programowo została zbudowana na opozycji wobec Imperium Osmańskiego, na negacji cywilizacyjnych związków z Bliskim Wschodem i odrzuceniu historii przed rokiem 1919. Wprowadzony został wrogi rozdział państwa od religii wzorowany na francuskiej *laïcité*. Islam został wzięty pod kontrolę państwa (utworzono w 1924 roku Urząd ds. Religii Diyanet) i zepchnięty do sfery prywatnej.

Polityka państwa względem religii ulegała w Turcji na przestrzeni XX wieku fluktuacjom, także łagodzeniu w okresach, kiedy za główne zagrożenie dla państwa armia uznawała wzrost nastrojów lewicowych. Z podobnych pobudek establishment państwowy dopuszczał – na zasadzie wybiórczej i sporadycznej – odwołania do historii osmańskiej (np. nazwanie w 1986 roku mostu przez Bosfor imieniem sułtana Mehmeta II Zdobywcy czy emisja banknotu z jego podobizną⁵⁹). Jednak po zakończeniu zimnej wojny i ustaniu zagrożenia komunistycznego to „religijna reakcja” (*irtica*) została zdefiniowana przez armię jako główne zagrożenie dla ideologicznych fundamentów państwa. Pociągnęło to za sobą wzrost szykan wobec religijnych muzułmanów.

W latach 90. muzułmankom noszącym chusty zakazano wstępu na uczelnie wyższe, podjęto działania prawne przeciw bractwom muzułmańskim, zaś uczestnictwo w praktykach religijnych mogło stać się powodem zwolnienia z pracy w aparacie państwa. Deputowanej, która w 1999 roku pojawiła się na inauguracji parlamentu w chuście, odebrano mandat i obywatelstwo tureckie. Partie o charakterze konserwatywno-religijnym były delegalizowane.

⁵⁹ Banknot o nominale 1000 lir będący w obiegu w latach 1986–1992. Banknot ten pozostaje jedynym w dziejach Republiki Turcji środkiem płatniczym z wizerunkiem władcy z dynastii Osmanów.

Dojście do władzy AKP rozpoczęło proces przewartościowania stosunku państwa do historii i religii. W miarę umacniania władzy AKP coraz otwarciej ustawiała się w kontrze wobec założeń ideologicznych kemalizmu i w roli siły przywracającej godność konserwatywno-religijnej większości społeczeństwa, odbudowującej cywilizacyjne związki z Bliskim Wschodem oraz prawowitą, imperialną pozycję Turcji.

Symboliczną zmianą w podejściu państwa do religii było stopniowe zniesienie ograniczeń w noszeniu chust przez urzędniczki państwowe, studentki i uczennice szkół średnich. W dziedzinie edukacji zniesiono bariery w podejmowaniu wyższych studiów przez absolwentów liceów typu *imam-hatip* (szkół średnich oferujących kształcenie z zakresu doktryny i historii sunnickiego islamu oraz języka arabskiego) oraz radykalnie zwiększono ich liczbę (tylko w okresie 2010–2014 o 73%)⁶⁰. Przeprowadzona została także reforma edukacyjna umożliwiająca przechodzenie uczniów do szkół *imam-hatip* po 4 latach nauki zamiast po 8. Zniesione zostały ograniczenia wiekowe dla uczestnictwa w kursach koranicznych. Prezydent zapowiedział także wprowadzenie do szkół obowiązkowych lekcji języka osmańskiego⁶¹.

Za rządów AKP Diyanet – utworzony pierwotnie w celu kontroli religii przez państwo – stał się narzędziem jej promocji i ekspansji ze środków państwowych. W okresie 2002–2013 liczba pracowników Diyanetu (w tym imamów) wzrosła z 74 tysięcy do 129 tysięcy. Zaś liczba utrzymywanych przez niego meczetów z 75 tysięcy do 84,7 tysięcy. Budżet Diyanetu w 2014 roku wyniósł 2,6 mld USD, co stanowiło 160% budżetu MSW, 180% budżetu Ministerstwa Zdro-

⁶⁰ Por. <http://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/340-looking-strong-but-fragile-a-new-akp-and-a-%E2%80%9Cnew-turkey%E2%80%9D.html>

⁶¹ Por. przypis 2.

wia i 340% budżetu Ministerstwa Gospodarki⁶². Działania te ściągają na AKP zarzuty o budowę państwa misyjnego.

Symbolem zmian jest także przywracanie funkcji meczetów kościołom bizantyńskim (funkcjonującym jako meczety w okresie osmańskim, a w okresie republikańskim mającym status muzeów) – kościoły Hagia Sophia w Izniku/Nicei (2011) i Trabzonie/Trapezuncie (2013). Podobne spekulacje powracają także regularnie w odniesieniu do bazyliki Hagia Sophia w Stambule.

Działania władz na rzecz promocji wartości konserwatywnych, w tym gniewne filipiki Recepta Tayyipa Erdoğan na tematy obyczajowe⁶³ tylko w niektórych przypadkach przełożyły się na zmianę prawodawstwa, jednak znacząco wpłynęły na atmosferę życia społecznego w Turcji. Prezydent np. otwarcie apeluje do społeczeństwa o wzmocnienie tzw. presji sąsiedzkiej (*mahalle baskısı*) wobec osób pijących alkohol⁶⁴.

W kwestii tożsamości państwa pod rządami AKP nie tylko następuje rehabilitacja Imperium Osmańskiego (co wydaje się działaniem naturalnym po dekadach ideologicznie motywowanej negacji), ale przywódcy państwa chętnie portretują Turcję współczesną jako predestynowaną do roli neosmańskiego mocarstwa przewodzącego muzułmanom na świecie i broniącego ich praw. Stąd np. upominanie się o prawa muzułmanów w Myanma, monitorowanie przestrzegania praw muzułmanów w UE itd. W praktyce aspiracje Turcji do tego statusu oparte są na słabych podstawach, a polityka Ankary względem Bliskiego Wschodu raczej

⁶² Por. <http://t24.com.tr/haber/5-bin-imam-ogretmen-oldu,244880>, <http://blog.milliyet.com.tr/2014-yili-butcesinin-ayrintilari-belli-oldu/Blog/?BlogNo=440307>

⁶³ M.in. przeciw aborcji, cesarskim cięciom, niemoralności w serialach telewizyjnych, za co najmniej trojgiem dzieci w każdej rodzinie, przeciw koedukacyjnym domom akademickim, piętnujące konsumpcję alkoholu i palenie papierosów itd.

⁶⁴ Por. http://www.todayszaman.com//anasayfa_erdogan-calls-for-neighborhood-pressure-against-smokers-alcohol-drinkers_374344.html

antagonizuje niż zjednuje zwolenników w regionie (mimo dużego entuzjazmu dla Turcji w świecie arabskim w pierwszej fazie „arabskiej wiosny”, wynikającego z mocnego wsparcia przez Ankarę zachodzących przemian).

W odniesieniu do historii AKP dokonała mocarstwowej syntezy wątków republikańskich, osmańsko-islamskich i pantureckich. Kreśląc wizję przyszłej potęgi Turcji, obóz rządzący odwołuje się do dat: rok 2023 (100 lat republiki), rok 2053 (600 lat od zdobycia Konstantynopola), rok 2071 (1000 lat od bitwy pod Manzikertem⁶⁵). Oprawę ceremonialną w prezydenckim Ak Sarayu stanowią żołnierze w kostiumach 16 historycznych państw „tureckich”, w tym imperiów Hunów, Awarów, Chazarów, Ujgurów, Seldżuków, Tatarów, Timurydów, Wielkich Mogołów i Osmanów.

Jednocześnie mimo głębokich zmian w stosunku państwa do religii i historii, AKP nie postulowała nigdy obalenia Republiki i zaprowadzenia porządku prawnego wywiedzionego z zasad islamu. Zdaniem Şerifa Mardina, nestora tureckiej socjologii, jest to związane z „turecką wyjątkowością” na tle świata muzułmańskiego – przywiązaniem do idei państwa. W efekcie nawet dla polityków o religijnym światopoglądzie „państwo o milimetr wyprzedza religię” – jest trwałą, daną z góry rzeczywistością wyznaczającą ramy działania⁶⁶. Niejednoznaczny stosunek liderów AKP do państwa założonego przez Atatürka wynika także, jak można domniemywać, z silnego nacjonalizmu będącego cechą większości tureckiego społeczeństwa oraz z faktu, że swoją obecną pozycję zawdzięczają awansowi społecznemu możliwemu dzięki egalitarnej polityce edukacyjnej Republiki.

⁶⁵ Bitwa rozegrana w 1071 roku na obszarze dzisiejszej wschodniej Turcji (okolice miasta Muş) między armiami Cesarstwa Bizantyńskiego i Sułtanatem Wielkich Seldżuków, zakończona zwycięstwem strony seldżuckiej i krótkotrwałą niewolą cesarza bizantyńskiego Romana Diogenesa. W długiej perspektywie zwycięstwo pod Manzikertem otworzyło Seldżukom drogę do Anatolii.

⁶⁶ Por. <http://www.aawsat.net/2007/12/article55260541>

VII. SPOŁECZEŃSTWO TURECKIE POD WŁADZĄ AKP

Pierwszy okres rządów AKP dał Turcji 10 lat spokoju społecznego, stabilności politycznej, rosnącego dobrobytu, umocnienia demokracji i rządów prawa. Zaszczepiło to w społeczeństwie tureckim wyraźnie wyższe niż wcześniej standardy cywilizacyjne i polityczne.

Zdjęcie kemalistowskiego, ideologicznego kagańca umożliwiło ekspresję szykanowanych wcześniej tożsamości i światopoglądów. Stosunkowo liberalne politycznie i gospodarczo rządy AKP dały różnorodnym grupom społecznym (konserwatywnym, liberalnym, lewicowym, kurdyjskim itd.) możliwość rozwoju w zgodzie z własnymi potrzebami i wartościami. Przyspieszyło to – naturalny dla demokracji – proces wewnętrznego różnicowania społeczeństwa tureckiego. Dynamicznie rozwinęły się organizacje pozarządowe o najróżniejszym zabarwieniu światopoglądowym. Wyłoniła się mocna konserwatywno-religijna klasa średnia – korzystająca z udogodnień współczesnej cywilizacji technicznej, jednocześnie dumna ze swojej tożsamości i żyjąca w zgodzie ze swoimi wartościami. Jednocześnie do Turcji zdecydowanie mocniej niż wcześniej przeniknęły zachodnie wartości liberalne.

Zniknięcie narzucanego odgórnie wspólnego mianownika w postaci ideologii kemalistowskiej uczyniło społeczeństwo tureckie bardziej wolnym i różnorodnym, ale także mniej spójnym i łatwiej poddającym się politycznej polaryzacji, zwłaszcza w dziedzinie wartości społecznych. Zabetonowanie tureckiej sceny politycznej oraz daleko idące ograniczenia debaty publicznej sprawiają, że brak wskaźnika ukazującego preferencje polityczne i światopoglądowe tureckiego społeczeństwa. Doświadczenie potoczne i lektura badań socjologicznych pozwalają postawić zarówno tezę, że społeczeństwo tureckie staje się coraz bardziej konserwatywne, jak i tezę przeciwstawną. Przykładowo turecki badacz społeczny Volkan Ertit stwierdza, że chociaż pod władzą AKP państwo zatraciło swój laicki charakter, a zewnętrzne manifesta-

cje przywiązania do islamu stały się bardziej powszechne, w istocie jednak społeczeństwo tureckie pod względem wyznawanych wartości i stylu życia staje się coraz bardziej świeckie. Wpływają na to nowe technologie komunikacyjne, kapitalizm i dynamiczna urbanizacja⁶⁷.

Odwrót AKP od kursu liberalno-demokratycznego, a następnie gwałtowny regres i polityka świadomej polaryzacji, rozhuśtały nastroje społeczne i podzieliły społeczeństwo. Wzmocniły także kulturę autorytetu, hierarchii i przemocy, które – jak się wydawało – od początku XXI wieku ulegały stopniowemu osłabieniu. Choć przy liczebności i obecnym stopniu zróżnicowania tureckiego społeczeństwa nie jest to możliwe, władze dążą do wtórnej ideologicznej konsolidacji społeczeństwa pod znakiem konserwatywno-religijnym.

Próba sprzeciwu wobec tych procesów ze strony społeczeństwa obywatelskiego, której najjaskrawszym przykładem były protesty w obronie parku Gezi (pomijając peryferyjny element czysto chuligański), została brutalnie spacyfikowana. Przełożyło się to na upowszechnienie postaw zniechęcenia do aktywności społecznej i koncentrowanie się na życiu osobistym. Mniejszość kurdyjska, która – jak się wydawało w momencie uruchomienia negocjacji pokojowych z PKK w marcu 2013 roku – miała szansę odnaleźć się w zdefiniowanym na nowo państwie tureckim, obecnie wydaje się coraz bardziej od Turcji odległa. Kierunek ewolucji politycznej Turcji prowadzi – mimo wciąż wysokiego poparcia dla AKP – do systematycznego pogarszania się nastrojów w skali całego społeczeństwa⁶⁸.

⁶⁷ Por. <https://www.youtube.com/watch?v=brQcfxHsg6I> oraz <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/03/turkey-military-polarization.html>

⁶⁸ Dane pracowni badań opinii Metropoll wskazują, że w kwietniu 2014 roku 45% respondentów uznawało, że Turcja zmierza ogólnie w dobrym kierunku, zaś 39,6%, że w złym. W styczniu 2015 roku 51,5% respondentów oceniło kierunek jako zły, 36,2% – jako dobry. Por. <https://twitter.com/metropoll/status/56-1184853790830592/photo/1>. Wahnięcie na przełomie 2013/2014 roku związane było z anty rządową operacją antykorupcyjną w grudniu 2013.

VIII. WNIOSKI I PROGNOZY

Rządy AKP zmieniły Turcję w sposób głęboki i nieodwracalny. Prognozowanie dalszego rozwoju sytuacji jest jednak trudne, bowiem w ponad 90 lat od ustanowienia republikańska Turcja wciąż pod wieloma względami wydaje się niezakończonym eksperymentem. W wyniku reform AKP Republika, która istniała od 1923 roku – oparta na laickich elitach państwowych i doktrynie kemalizmu, cywilizacyjnie odwrócona od Bliskiego Wschodu, politycznie nieprzystająca do Zachodu – odeszła do przeszłości. Jednocześnie osiągnięcia w budowie demokratycznego państwa prawa zostały w dużej mierze zniweczone. Obecna struktura władzy nie pokrywa się z konstytucją, a trójpodział władzy staje się coraz bardziej fikcyjny. Państwo tureckie i system polityczny w sprawach kluczowych opierają się dziś faktycznie na woli jednego człowieka, którego władza z pewnością nie jest nieograniczona, ale na tyle mocna, że nie napotyka otwartego oporu. Otwarcie wyrażane polityczne i światopoglądowe preferencje prezydenta sprawiają, że zarówno organy państwa, jak i szeregowi obywatele nierzadko wykazują się daleko idącą własną inicjatywą w śledzeniu, piętnowaniu oraz karaniu zachowań i wypowiedzi niezgodnych z konserwatywnym kanonem wartości lub politycznym interesem władz.

Pod władzą Erdoğana odwrócenie czy nawet wyhamowanie negatywnego trendu w dziedzinie demokracji i praworządności wydaje się bardzo mało prawdopodobne ze względu na charakter tego polityka, skalę już popełnionych nadużyć i logikę konsolidacji władzy. Możliwe jest jednak zablokowanie ustrojowych ambicji Erdoğana (zmiana ustroju na prezydencki) ze względu na niezdolność osiągnięcia większości konstytucyjnej i grzęźnięcie władz tureckich w narastających problemach – gospodarczych, społecznych, międzynarodowych. Ewentualny „przewrót pałacowy” – tj. odsunięcie Erdoğana od władzy, w przypadku gdyby stał się zbyt dużym obciążeniem dla kraju – wydaje się obecnie mało prawdopodobne, jednak nie wykluczone.

Potencjalnym zagrożeniem dla monopolu władzy AKP są wybory parlamentarne w czerwcu 2015 roku. AKP niewątpliwie otrzyma w nich najwięcej głosów. Kluczowe będą jednak wyniki pozostałych partii, przede wszystkim kurdyjskiej Demokratycznej Partii Ludów (HDP). Jeśli ugrupowaniu temu udałoby się przekroczyć 10-procentowy próg wyborczy i wejść do parlamentu jako czwarta siła polityczna, partia rządząca nie tylko nie uzyskaby większości konstytucyjnej, ale prawdopodobnie nawet zwykłej większości parlamentarnej⁶⁹, co postawiłoby AKP w nowej sytuacji – konieczności zawierania koalicji po 13 latach samodzielnych rządów.

Jednocześnie coraz więcej wskazuje, że w Turcji nastąpi przesilenie. Na arenie wewnętrznej i zagranicznej Ankara notuje coraz mniej sukcesów. Polityka rządu skoncentrowana jest na obronie władzy oraz zwalczaniu rzeczywistych i domniemyanych wrogów. Towarzyszy temu coraz bardziej histeryczna i manipulatorska propaganda zagarniająca większość przestrzeni medialnej. Pogarszają się nastroje społeczne, rośnie polaryzacja. Bliskość geograficzna i uwikłanie w konflikt syryjski grozi Turcji rozlewaniem się niestabilności na jej terytorium (rozruchy ludności kurdyjskiej, przenikanie islamskich ekstremistów, problemy z uchodźcami). Regularnie powtarzają się także spekulacje na temat ciężkiej choroby (nowotworu) prezydenta Erdoğana.

Rozstrzygające dla przyszłości kraju będą nastroje tureckiego społeczeństwa i stan gospodarki. Powodem, dla którego AKP wygrywa i w przewidywalnej przyszłości będzie wygrywać wybory, jest poprawa standardu życia społeczeństwa tureckiego od 2002 roku, brak politycznej alternatywy oraz siła twardego, konserwatywnego elektoratu partii. Turbulencje gospodarki tureckiej czy kryzys mogłyby jednak zachwiać monopolem władzy AKP. Jednocześnie stan społeczeństwa tureckiego, jego nastroje i kieru-

⁶⁹ Por. symulacja przeprowadzona przez turecki ośrodek badania opinii Metro-poll: <https://twitter.com/nblaser18/status/575000418335506432/photo/1>

nek ewentualnych wyborów politycznych w obliczu kryzysu gospodarczego i politycznego są niewiadomą. Niewątpliwie jednak obecny model państwa zawłaszczony przez jedną siłę polityczną będzie długo rzutował na Turcję, nawet w przypadku zmiany władzy.

MAREK MATUSIAK

ANEKS

1. Ruch Fethullaha Gülena (*Cemaat*)

Ruch o charakterze religijnym, społecznym i politycznym sięgający korzeniami lat 70. XX wieku skupiony wokół przebywającego od 1999 roku na emigracji w USA muzułmańskiego lidera Fethullaha Gülena (ur. 1941).

Ruch oficjalnie nie posiada struktur organizacyjnych i jest nieformalnym związkiem osób i instytucji związanych częścią dla osoby i nauk Gülena. W praktyce jest siecią tysięcy organizacji, instytucji i przedsiębiorstw rozsianych po całym świecie, jednak działających w sposób skoordynowany. Przynależność do ruchu czy związki z nim mają w przypadku wielu osób charakter niejawny.

W Turcji ruch ma mocne wpływy we wszystkich sferach życia społecznego, w tym budowane przynajmniej od lat 90. XX wieku wpływy w policji, prokuraturze i sądownictwie⁷⁰ (w dużej mierze metodą konsekwentnej, niejawnej infiltracji). Z ruchem Gülena związane są szkoły, uczelnie, media (w tym najpopularniejsza w Turcji gazeta *Zaman* oraz angielskojęzyczna *Today's Zaman*), banki, przedsiębiorstwa, fundacje dobroczynne, organizacje pozarządowe itd.

Poza Turcją filarem działalności ruchu jest edukacja. Ruch prowadzi ponad tysiąc szkół i uczelni wyższych na całym świecie, m.in. w Azji Centralnej, Azji Południowo-Wschodniej, Afryce, ale także w USA czy w Polsce. Szkoły mają charakter świecki i odznaczają się wysokim poziomem merytorycznym; językiem wykładowym zazwyczaj jest angielski.

Gülen w oficjalnym nauczaniu podkreśla konieczność łączenia wiary z nowoczesną nauką, demokracją i wolnym rynkiem, wagę

⁷⁰ Por. https://www.wikileaks.org/plusd/cables/09ANKARA1722_a.html

dialogu międzywyznaniowego i międzykulturowego. W praktyce ruch znany jest z promowania wśród osób znajdujących się w jego orbicie (zwłaszcza młodzieży szkolnej) konserwatywnych wartości muzułmańskich. Jako środowisko społeczno-polityczne ruch na przestrzeni lat bezpardonowo dążył do maksymalizacji swoich wpływów w Turcji, także metodą inwigilacji, zastraszania, aresztowań i nadużyć sądowych (dzięki wpływom w aparacie państwa).

Od 2001 roku ruch Gülena pozostawał w aliansie z AKP. Partia rządząca i osobiście premier Erdoğan wnosili do tego sojuszu mocny mandat polityczny, ruch Gülena zaś zakonspirowane w ramach aparatu państwa kadry, a także wsparcie instytucjonalne, medialne i finansowe. Pomimo różnic historycznych (liderzy AKP wywodzą się z innej niż Gülen tradycji politycznej i religijnej) oraz politycznych (np. ruch jest bardzo powściągliwy w krytyce Izraela) oba środowiska łączył strategiczny cel demontażu starego establishmentu państwowego oraz laickiej ideologii państwowej.

Ruch i powiązani z nim prokuratorzy i funkcjonariusze policji – wyposażeni przez rząd w specjalne uprawnienia – byli siłą sprawczą i wykonawcami masowych procesów Balyoz i Erge-
nekon (zob. niżej), które definitywnie przypieczętowały koniec uprzywilejowanej pozycji armii w tureckim systemie politycznym. Ruch pozostawał w tej kwestii poza efektywną kontrolą AKP, nadawał tempo i określał skalę procesu rozliczeń, nierzadko zaskakując kolejnymi posunięciami samego premiera Erdoğan (vide aresztowanie byłego szefa sztabu generalnego İlker Başıbuğ w 2012 roku).

W zamian za oddawane rządowi AKP usługi *Cemaat* uzyskiwał przestrzeń do dalszej ekspansji w systemie edukacyjnym, w aparacie państwa itd. Działania ruchu poza Turcją – edukacja, promocja nauczania języka tureckiego (m.in. organizowane z rozmachem olimpiady języka tureckiego) – wpisywały się w budowanie międzynarodowego prestiżu Turcji pod władzą AKP.

Stopniowe, lecz konsekwentne podporządkowywanie armii władzom cywilnym sprawiło, że wojsko przestawało stanowić w percepcji rządu zagrożenie polityczne. Problemem dla Erdoğan'a stawał się zaś sam ruch Gülena, mający niezależną pozycję w organach państwa i przejawiający ambicję prowadzenia niezależnej polityki.

Przed wyborami 2011 roku premier usunął z list AKP osoby kojarzone z Gülenem. Jesienią 2013 rząd podjął zaś decyzję o zamknięciu tzw. *dershane* – prywatnych instytucji edukacyjnych, przygotowujących uczniów do egzaminów na studia (spośród ok. 4 tys. *dershane* w kraju istotna część związana była z ruchem Gülena, stanowiąc ważny element jego zaplecza społecznego i finansowego).

Odpowiedzią ruchu na próby ograniczenia jego pozycji w państwie była najpierw w 2012 roku próba utracenia związanego z Erdoğan'em szefa cywilnych służb specjalnych Hakana Fidana (został wezwany do złożenia zeznań w charakterze podejrzanego w sprawie przeciw nielegalnej organizacji kurdyjskiej), przede wszystkim zaś wymierzona w otoczenie Erdoğan'a i niego samego operacja antykorupcyjna w grudniu 2013 roku. Stanowiła ona faktycznie próbę obalenia rządu i wywołała jeden z najpoważniejszych kryzysów w okresie władzy AKP.

Od grudnia 2013 roku datuje się początek zdeterminowanych dążeń Recepta Tayyipa Erdoğan'a i jego następcy na stanowisku premiera Davutoğlu do pełnego zniszczenia ruchu w Turcji oraz poza granicami (m.in. zabiegi o wydalenie Gülena z USA). Walka jest prowadzona przez obie strony przy pomocy struktur państwowych.

W celu rozbicia wpływów Gülena władze przeprowadzają masowe czystki i rotacje kadrowe w policji, żandarmerii i prokuraturze (liczone w tysiącach osób, przynajmniej w części przeprowadzane „na ślepo” wobec niejawnego charakteru przynależności

do ruchu), aresztują także dziennikarzy związanych z Gülenem mediów oraz przejęły kontrolę nad powiązanim z ruchem prywatnym Asya Bankiem.

W odpowiedzi ruch Gülena, wykorzystując swoich niejawnych reprezentantów zachowujących stanowiska w aparacie państwa, w tym na wysokim szczeblu, organizuje dotkliwie dla władzy przecieki dotyczące najbardziej newralgicznych działań rządu (w tym planów dalszych akcji przeciw ruchowi)⁷¹ oraz sabotuje jego politykę⁷².

Konflikt na linii Erdoğan – ruch Gülena jest i pozostanie w najbliższej przyszłości jedną z głównych osi życia politycznego w Turcji. Jego finał jest trudny do przewidzenia. Prezydent dysponuje mocnym mandatem politycznym i skoncentrowaną władzą państwową, Ruch jest jednak przeciwnikiem trudnym do pokonania wobec skali rozgałęzienia wpływów i niejawnego charakteru. Konflikt ten ma dla państwa tureckiego skutki wyniszczające.

2. Aresztowania 17 grudnia 2013 roku

17 grudnia policja aresztowała w Stambule pod zarzutami korupcji 49 osób blisko związanych z rządem, m.in. synów czterech ministrów (w tym szefa MSW) oraz szereg powiązanych z AKP biznesmenów. Podejrzenia dotyczyły m.in. przyjmowania wysokich łapówek od Rezy Zarraba, biznesmena pochodzenia irańskiego zajmującego się pośrednictwem w nielegalnych transakcjach finansowych, omijających nałożone na Iran sankcje międzynarodowe. Pomimo czytelnego kontekstu wewnątrzpolitycznego (kon-

⁷¹ Jednym ze źródeł przecieków jest konto na portalu Twitter pod pseudonimem Fuat Avni. Por. <https://twitter.com/FuatAvniEng> (wersja angielska).

⁷² Przykładem może być wydarzenie z 19 stycznia 2014 roku w okolicy miasta Adana – zatrzymanie pod groźbą użycia broni i przeszukanie przez żandarmerię turecką zmierzającego do Syrii konwoju TIR-ów wystanych przez turecką agencję wywiadu (MIT), mających wedle niepotwierdzonych informacji przewozić broń. Por. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/mit-tirlari-boy-le-durduruldu>

flikt Erdoğan – ruch Gülena) podejrzania korupcyjne wobec osób z elit władzy wydają się oparte na mocnych podstawach. Dzięki podsłuchom nagrane, a następnie upublicznione w Internecie, zostały rozmowy telefoniczne osób z kierownictwa państwa, m.in. ministra spraw wewnętrznych Muammera Gülera instruującego syna, co ma zeznać w sprawie źródeł pochodzenia znajdującej się w domu gotówki (ok. 400 tys. USD), przede wszystkim zaś premiera Erdoğan z synem Bilalem. W obawie przed możliwym przeszukaniem przez policję domów członków jego rodziny premier polecił wywieźć i ukryć całą gotówkę znajdującą się w domu syna (jak wynika z kontekstu, należąca do samego szefa rządu), a także m.in. brata i zięcia. Po całym dniu intensywnego poszukiwania miejsca, gdzie można ukryć pieniądze, Bilal Erdoğan poinformował ojca, że do rozdysponowania pozostała już tylko kwota ok. 30 milionów euro w gotówce⁷³.

3. Ergenekon i Balyoz

Ergenekon i Balyoz to kryptonimy dwóch masowych procesów sądowych toczących się odpowiednio w latach 2008–2013 oraz 2010–2012. W sprawie Ergenekon skazanych zostało w sumie 254 czynnych i emerytowanych oficerów wojska, urzędników, polityków, przedstawiciele świata nauki i mediów. Niemal 20 osób otrzymało wyroki dożywocia (w tym szef sztabu w latach 2008–2010 gen. İlker Başbuğ). W sprawie Balyoz sąd skazał 325 oficerów armii tureckiej (w tym 89 generałów i admirałów, 24 z nich w stanie czynnym) na kary od 13 do 20 lat pozbawienia wolności.

Zdaniem sądu skazani w sprawie Ergenekon winni byli przynależności do tajnej organizacji, która po objęciu władzy przez AKP w 2002 roku miała działać na rzecz destabilizacji sytuacji w kraju (m.in. poprzez morderstwa przedstawiciele mniejszości greckiej i ormiańskiej) i tym samym utworzenia drogi przewrotowi woj-

⁷³ Por. <https://www.youtube.com/watch?v=5DQ84uIWYyg&feature=youtu.be&list=PLmH3I5hKwHWbXLGLueBfizil4POvuKnhP>

skowemu. Organizacja ta miała być tożsama z tzw. głębokim państwem. Sprawa Balyoz dotyczyła rzekomego przygotowywania w 2003 roku przez grupę oficerów armii tureckiej zamachu stanu mającego na celu obalenie nowo wybranego rządu AKP. Drogę do zamachu utorować miało zorganizowanie kilku zamachów terrorystycznych w Stambule oraz zestrzelenia tureckiego myśliwca nad Morzem Egejskim i obciążenie odpowiedzialnością Grecji.

Zarówno proces w sprawie Ergenekon, jak i Balyoz miały charakter nietransparentny i obciążone były ogromnymi kontrowersjami. Wiele z przedstawionych dowodów miało niewielką wartość, było niespójnych lub budziło podejrzenia, że zostały sfabrykowane (*vide* odwołania w rzekomych dokumentach spiskowych z 2003 roku do faktów, które nastąpiły później, dokumenty rzekomo z 2003 roku utworzone w edytorze tekstów z 2007 roku itd.).

Nastroje wrogie wobec AKP w armii były faktem (jeszcze w 2007 roku roku turecki sztab generalny w oficjalnym memorandum sugerował możliwość interwencji w przypadku wyboru Abdullaha Güla na prezydenta). Faktem (do dziś bardzo mało zbadanym) było także istnienie tzw. głębokiego państwa. Na podstawie dostępnej wiedzy można założyć, że spośród kilkuset skazanych część faktycznie mogła być winna działań o charakterze przestępczym.

Jednocześnie z dzisiejszej perspektywy wiele wskazuje na to, że oba procesy miały charakter polityczny i były elementem walki środowisk konserwatywnych – AKP i ruchu Gülena – ze świeckim establishmentem państwowym, przede wszystkim z armią. Zarówno organizacja Ergenekon, jak i spisek Balyoz miały wedle dostępnej wiedzy charakter fikcyjny i zostały wymyślone jako zbiorczy instrument służący do unieszkodliwiania przeciwników politycznych i ideowych⁷⁴.

⁷⁴ Por. http://www.isdp.eu/images/stories/isdp-main-pdf/2009_jenkins_between-fact-and-fantasy.pdf oraz <https://cdogangercekler.files.wordpress.com/2014/06/plot-against-the-generals.pdf> (autor tekstu jest profesorem Uniwersytetu Princeton i zięciem jednego ze skazanych generałów).

Potwierdzeniem politycznego charakteru obu procesów jest fakt, że po zaostrzeniu konfrontacji między rządem AKP a ruchem Fethullaha Gülena duża część skazanych (m.in. 230 osób ze sprawy Balyoz) została w 2014 roku zwolniona z więzienia (w oparciu o różne podstawy prawne). W marcu 2015 roku aresztowany został dziennikarz, który w 2010 roku jako pierwszy opublikował dokumenty mające dowodzić istnienia spisku Balyoz⁷⁵, zaś prezydent Erdoğan stwierdził publicznie, że był w sprawach Ergenekon i Balyoz dezinformowany przez „paralelną strukturę władzy”, czyli *Cemaat*⁷⁶.

⁷⁵ Por. <http://www.diken.com.tr/baransu-balyoz-belgelerini-altan-congar-ogurve-tayizle-birlikte-inceledik/>

⁷⁶ Por. <http://www.hurriyetdailynews.com/we-were-deceived-erdogan-says-accusing-parallel-structure-of-misinformation.aspx?pageID=238&nID=79-936&NewsCatID=338>